Studia Biblica Athanasiana
vol. 7 (2004) 119-135.

EVANGÉLIUMOS KÖNYVÜNK MEGJELENÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI ÉS AZ EGYHÁZKÖZSÉGEK

Ivancsó István
Szent Atanáz GK Hittudományi Főiskola – Nyíregyháza

TARTALOM: 1. Helyzetbemutatás; 2. Elvi álláspont; 3. Miklósy püspök lépései; 4. Az egyházközségek hozzáállása; 5. Összegzés

1. HELYZETBEMUTATÁS

A magyar görög katolikus egyházban eddig mindössze egyetlen egyszer jelent meg az *Evangéliumos könyv* nyomtatásban, mégpedig 1925-ben.[1] Ezzel együtt csaknem háromnegyed századon keresztül az egyetlen szabályos liturgikus könyvünk volt.[2] Igaz, hogy az Amerikába kitelepülni kényszerült bazilita atyák egy kisebb formátumú könyvet is készítettek, de az az eredetinek csupán fénymásolási eljárással készített kicsinyített változata. Mindenesetre, az időközben

[1] A mű teljes körű bemutatását már elvégeztük: *A magyar görög katolikus egyház Evangéliumos könyve*, (Athanasiana Füzetek 6), Nyíregyháza 2002, 5-32. A bemutatás függelékében pedig közöltük a műre vonatkozó levéltári és sajtóban megjelent dokumentumokat, *uo.*, 33-45.

[2] Csak 1998-ban kezdődött liturgikus könyveink magyar nyelven való publikálása: Orosz Atanáz új fordítást készített Rohály Ferenc munkájának felhasználásával. Így jelent meg a *Triódion* – a róla való ismertetésünket magyarul lásd *Athanasiana* 7 (1998) 156; olaszul *uo.*, 160-161. Ezt követte a *Ménea* II. kötete szintén 1998-as évszámmal – ismertetésünket magyarul lásd *Athanasiana* 11 (2000) 191-192; olaszul *uo.*, 197-198; illetve *Folia Athanasiana* 2 (2000) 128. Majd 2002-ben látott napvilágot a *Pentekosztárion* – ismertetésünket lásd *Görög Katolikus Szemle* 11 (2002) 12; illetve *Athanasiana* 16 (2003) 250. magyarul; olaszul *uo.*, 260. Végül 2002-ben már megjelent a *Ménea* I. kötete is – ismertetésünket lásd *Görög Katolikus Szemle* 2 (2003) 12.

felmerülő igényeket akarták kielégíteni ezáltal az 1960-as évek végétől, hogy egyetlen templomunk és kápolnánk se nélkülözze oltáráról a könyvet.

Mivel a magyar nyelvű *Evangéliumos könyv* megjelenése előtt templomainkban az ószláv könyvek voltak az oltáron – s bizonyára használatban is[3] – egészen természetesnek vehető, hogy amikor magyarul is megjelentették, akkor nem az ismeretlen szerkezetű görög változatot vették alapul, hanem az ismerősebb ószlávot.[4]

Minthogy *Evangéliumos könyvünk* teljes bemutatását elvégeztük[5] – az előzetes igényektől kezdve a tényleges munkálatokon át egészen az értékelő véleményekig –, ebben az írásban főleg arra a sajátos szempontra kívánjuk ráirányítani a figyelmet, hogy a *Görög Katolikus Püspöki Levéltárban* fellelhető dokumentumok alapján milyen nehézségekbe ütközött az egyes egyházközségeknek a könyv megvásárlása, illetve

[3] A Miskolci Apostoli Kormányzóságban ténylegesen így volt, hiszen annak liturgikus nyelve nem a görög, hanem az ószláv volt.

[4] Papp János debreceni h. segédlelkész az ószláv nyelvűhöz hasonló könyvről írt: „E szent könyvnek a legfelsőbb helyről approbalt forditásával rendelkezünk ugyan, oltárainkon mégis mind ez ideig hiányzik a szövegében ezen forditással megegyező hanem a mi egyházunk felosztásait is magában foglaló és az eddig használt ó-szláv nyelvi evangéliumos könyvekével megegyező nagy és diszes kiállitásban készült magyar nyelvü Evangelium". Papp János 50/1902. számú, 1902. március 3-án kelt levele Lengyel Endre külhelynöknek, in *A Hajdúdorogi Külhelynökség Levéltára*, 4. doboz, 3. csomó. – Melles Emil budapesti paróchus viszont arra kéri a megyéspüspököt, hogy „a magyar nyelvű liturgikus használatra szánt evangéliumos könyv összeállításánál kegyeskedjék a Rómában a közelben kiadott görög nyelvű evangélium perikópás rendszerét alkalmazni". Ugyanis állítása szerint „ez a rendszer a görög szertartás ősi formája, kifogástalan katholikus eredetű, a görög szertartású görögök, románok és araboknál alkalmasan el van fogadva és használatban van, és ami talán a legfőbb: kiválóan praktikus, a gyakorlati életre alkalmas, és minden tévedést és komplikációt teljesen kizár és lehetetlenné tesz". Szerinte „az oroszoknál használatos evangéliumi rendszer ezzel ellentétében az ősi formától való indokolatlan, öntörvényes eltérés, határozottan skizmatikus eredetű, amely a görög szertartás más nyelvű népeinél sehol bevezetve nincs, és ami igazán a legfőbb, teljesen impraktikus, a gyakorlati életre alkalmatlan, az örökös tévedések és komplikációk forrása". Melles Emil budapesti paróchus 450/1925. számú, 1925. február 17-én kelt levele, in *Görög Katolikus Püspöki Levéltár* (a továbbiakban: *GKPL*), 86. doboz, 1. csomó. – A püspökség állásfoglalása azonban egyértelmű volt: „Azt az Evangéliumot, melyet szertartásaink közben híveinknek buzdítólag felmutatunk, melyet a szentelés alatt álló püspök fejére helyezünk, melyet eskütételeinknél, *megszemélyesítve* a Szentháromságban egy Isten mellett segítségül hívunk: a perikópák gyűjteménye nem helyettesítheti... új evangéliumos könyvünk oly alakban rendeltetett kinyomatni, amilyenre mindannyian, mint volt munkács- s eperjesegyházmegyei papok, felszentelésünk alkalmával esküt tettünk." A Melles Emil levelére került indorza, febr. 23. dátummal, *uo.*

[5] Lásd az 1. lábjegyzetünket.

árának megelőlegezése, amit két körlevelében[6] is elrendelt Miklósy István megyéspüspök.

2. Elvi álláspont

Kétségtelen, hogy a levéltári vonatkozó iratok egy részében, valamint a korabeli sajtóban megjelent tudósításokban arról lehet olvasni, hogy az új, magyar nyelvű *Evangéliumos könyv* megjelentetése örvendetes eseménynek készült, illetve valóban az is volt. Azonban az iratok másik része – amelyre eddig csak utalás történt[7] – már a kiadással kapcsolatos, az egyházközségeknek problémát jelentő nehézségeket is feltárja, amiről írásunk későbbi részében lesz szó. Ütközött tehát az elmélet és a gyakorlat. – Előbb lássuk a téma elméleti, elvi oldalát!

Már 1902-ből létezik dokumentumunk arról, hogy igény volt a magyar nyelvű *Evangéliumos könyvre.* Papp János debreceni papunk írta Lengyel Endre hajdúdorogi külhelynöknek:

> „Bölcsen tudni méltóztatik, miszerint egyházi könyveink között a legfontosabb és valamennyi másnak ugyan alapja a szent Evangelium, melynél a »lingua vernacula« használatát sem az egyházmegyei, sem a római szentszék nem kifogásolja... mégis mind ez ideig hiányzik a szövegében ezen fordítással megegyező... a mi egyházunk felosztásait is magában foglaló és az eddig használt ó-szláv nyelvi evangéliumos könyvekével megegyező nagy és diszes kiállitásban készült magyar nyelvü Evangelium".[8] Hiányzott tehát a könyv, de az igény megvolt rá. Sőt, 1905-ben Orosz Pál ajaki papunk örömmel jelezte a külhelynöknek: „Egy Veresmartról Amerikába ment hivem 50 koronát küldött azon kéréssel, hogy egy diszes magyar evangeliumos könyvet szerezzek be azon a veresmarti kápolnának".[9]

A művet megjelentető Miklósy István megyéspüspök előbb csak arról az igényről írt, amely miatt meghozta a rendelkezését:

[6] „1966. A magyar evangéliumos könyv kiadására adományok gyűjtendők" in *Hajdúdorogegyházmegyei Körlevelek* V (1922) 10. – A rendelkezés teljes szövegét lásd: *A magyar görögkatolikusság körlevélben közölt liturgikus rendelkezéseinek forrásgyűjteménye,* Nyíregyháza 1998, 56. (A továbbiakban: *Forrásgyűjtemény.*) „300. Az evangélium nyomatása és árának beküldése", in *Hajdúdorogegyházmegyei Körlevelek* II (1925) 5-6. – *Forrásgyűjtemény,* 62-64.

[7] Lásd az 1. lábjegyzetünkben jelzett írásunk 42. lábjegyzetét.

[8] Az 50/1902. számú, 1902. március 3-án kelt levél, in *A Hajdúdorogi Külhelynökség Levéltára,* 4. doboz, 3. csomó.

[9] Orosz Pál ajaki esperes-paróchus 1905. február 9-én, 45/1905. számú levelének részlete. *A Hajdúdorogi Külhelynökség Levéltára,* 6. doboz, 1. csomó.

„Több oldalról fölmerült óhajnak engedve, a liturgikus evangéliumos könyv magyar kiadásának előkészítését és sajtó alá rendezését határoztam el".[10]

Később pedig patetikusan a „leghőbb vágyának" jelentette ki a könyv kiadatását:

„Tekintettel a jelentőségre, mellyel az Anyaszentegyház keleti szertartása az Evangéliumot, egyrészről mint templomainak elsőrendű, symbolikus szerelvényét, másrészről legfontosabb istenitiszteleteinek nélkülözhetetlen segédkönyvét felruházta, egyházmegyénk megalapításától kezdve leghőbb vágyunk, hogy e könyvet, külsejében is tartalmához s rendeltetéséhez méltó alakban, hazánk édes nyelvén kiállítva, oltárainkon díszelegni lássuk".[11]

Eme utóbbi kifejezésre, „oltárainkon díszelegni lássuk", érdemes lesz még visszatérni, annál is inkább, mert még a sajtóban is megjelent.[12]

3. Miklósy püspök lépései

A hajdúdorogi megyéspüspök már 1921-ben közölte körlevelében az *Evangéliumos könyv* kiadatásának tervét: „Tervbe vettem... egy nagyobb alakú, díszes kivitelű, magyar Evangéliumos Könyv rövid idő alatti kiadását".[13] Erre háromtagú bizottságot hozott létre.[14] Majd ismét arra hivatkozott – természetesen jogosan –, hogy nagyon szükséges a „díszes kiállítású" könyv:

„Az istentiszteletek szentsége és komolysága megköveteli, hogy az evangéliumi szakaszokat megfelelő, nagyobb alakú és díszes kiállítású könyvből olvassuk fel a híveknek, főleg pedig, hogy az oltár és templom körüli körmeneteknél ilyeneket használjunk".[15]

[10] „1966. A magyar evangéliumos könyv kiadására adományok gyűjtendők", in *Hajdúdorogegyházmegyei Körlevelek* V (1922) 10. – A rendelkezés teljes szövegét lásd: *Forrásgyűjtemény*, 56.

[11] A 18/1925. számú irat, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó. – Megjegyzendő, hogy Miklósy püspök ugyancsak 1925-ben kiadott körlevelének első része szinte szó szerint ismétli ezt a kézzel írt változatot. Vö. „300. Az evangélium nyomatása és árának beküldése", in *Hajdúdorogegyházmegyei Körlevelek* II (1925) 5-6. – *Forrásgyűjtemény*, 62.

[12] „Az új magyar evangéliumos könyv nyomtatási munkálatai immár befejezés felé közelednek, úgy hogy rövid idő alatt teljesedésbe megy főpásztorunk ama régi vágya, hogy a magyar evangéliumot oltárainkon díszelegni lássa". – „Az új magyar evangéliumos könyv" in *Görögkatholikus Tudósító* 12 (1925) 2.

[13] „1195. Új liturgikon" in *Hajdúdorogegyházmegyei Körlevelek* II (1921) 1. – A teljes szöveget lásd: *Forrásgyűjtemény*, 53.

[14] Vö. A 18/1925. számú irat, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.

[15] „1966. A magyar evangéliumos könyv kiadására adományok gyűjtendők" in *Hajdúdorogegyházmegyei Körlevelek* V (1922) 10. – A teljes szöveget lásd: *Forrásgyűjtemény*, 56.

Viszont ez meglehetősen nagy anyagi kiadással járt, olyannal, ami – a püspök körlevele szerint – jóval meghaladta az ő rendelkezésére álló összeget. Ezért elvárta, hogy

> „a lelkész urak és híveink erre a nemes célra anyagi helyzetükhöz mérten nagyobb összegű adományokat, lelkészetenként legalább 2000-2000 (kétezer) koronát ajánljanak fel".[16]

Kérte továbbá, hogy a papok hirdessék ki ezt a híveknek, buzdítsák őket az áldozatkészségre. Önmaguk pedig jó példával járjanak elöl. – Ez tehát 1922-ben történt.

Ám három év múlva – már a nyomdai munkálatok folyamán – egy újabb körlevelében szomorúan jelezte a püspök, hogy előző felhívásának

> „nem volt meg a kívánt eredménye, minthogy összesen csak 28 anyaegyház és 3 fília küldött be gyűjtést az evangéliumra. A begyűlt összeg távolról sem volt elegendő még a könyvkiadás előzetes költségeire sem."[17]

Ezért a nyomatási munkálatok zavartalan folytatása céljából feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy az egyházközségek az *Evangéliumos könyv* árát előre beküldjék. Így elrendelte: a

> „könyvnek 110 aranykoronában (17.000 szorzószámmal) megállapított árát minden hitközség lelkésze a mellékelt postatakarékpénztári befizetési lap felhasználásával mielőbb, de legkésőbb folyó évi március hó 15-ig az egyház pénztárából okvetetlenül fizesse be".[18]

Azoknak az egyházközségeknek, amelyek a 2000 koronát annak idején már beküldték, 20 aranykoronával kevesebbet, vagyis 90 aranykoronát kellett még befizetniük. Elrendelte továbbá a püspök, hogy a papok indítsanak gyűjtést, ahol az szükséges, és különösen is buzdítsák a híveket az adakozásra, mert ez

> „kiváltja a hívek áldozatkészségét, sőt a legtöbb helyen azt fogja eredményezni, hogy 1-2 buzgó hívő ajándékozza meg templomát az új evangéliummal".[19]

A körlevélben történt rendelkezés utolsó részéből pedig már kiérezhető, hogy komoly gondról volt itt szó. Ugyanis a püspök anyagilag tette felelőssé a papokat az összegnek a megadott határidőig való befizetéséért. Sőt, a kerületi espereseket is megbízta a befizetés

[16] *Ibid.*

[17] „300. Az evangélium nyomatása és árának beküldése" in *Hajdúdorogegyházmegyei Körlevelek* II (1925) 5-6. – *Forrásgyűjtemény*, 63.

[18] *Ibid.*

[19] *Ibid.*

megtörténtének ellenőrzésével és az esetleges mulasztásról szóló jelentéstétellel.

Egy másik tényező is jelezte az anyagi nehézségeket. Mégpedig az, hogy a már kinyomtatott könyvekre a régi díszeket kívánták felhasználni a kevésbé tehetős egyházközségek. A görög katolikus újság korabeli írásából fény derül erre is:

> „Több hitközség elöljárósága érdeklődött szerkesztőségünkben is az iránt, hogy a régi evangéliumos könyvek díszeit nem lehetne-e ráalkalmazni az új evangéliumra. Illetékes helyen érdeklődtünk az ügy iránt, s azt az információt nyertük, hogy a régi díszítések fölhasználásának nincs semmi akadálya. Már több hitközség be is küldte régi evangéliumát, melyről a díszítések szakértő által szereltettek le s fognak az új könyvre alkalmaztatni. Ez az átszerelési művelet semmi költségbe nem kerül, kivéve, ha a díszítés hátsó kapcsai letörtek, s így azokat forrasztatni kell; akkor ennek a pár száz koronás munka díjának megtérítése fog kívántatni."[20]

Sőt, az újság még azt is megírta, hogy a könyv új díszekkel is ellátható lesz, ha azt idejében bejelentik. De az új díszítés már külön költségbe fog kerülni, melynek mértékére nézve még nem sikerült tájékozódást szerezni.

4. AZ EGYHÁZKÖZSÉGEK HOZZÁÁLLÁSA

Miközben tehát az egyházi vezetés magas szintjén az új, magyar nyelvű *Evangéliumos könyv* fontosságáról, megjelenésének nagyszerűségéről szóltak az elméleti híradások, egyúttal elkezdődött az anyagi nehézségekről szólók feltűnése is.

Még a töretlen optimizmust hirdette Kozma János átfogó tanulmánya, amely közvetlenül az *Evangéliumos könyv* megjelenése után látott napvilágot. Szempontunkból a legjellegzetesebb részei a következők:

> „A század második negyedének hajnalán örömrepesve tekintünk oltáraink felé. Az... isteni Mester rejtekének ajtaja előtt cicomákban szerény, nekünk mégis nagyszerű és kedves formájú új könyv fekszik: az első magyar liturgikus könyv, a Szent Evangélium. Évszázados küzdelem eredménye, kézzelfogható diadaljele ez... A hajdúdorogi püspök... tízéves püspöki jubileumának emlékünnepén elrendelte a Szent Evangélium magyar kiadásának sajtó alá rendezését és oltárainkra helyezését – mint a könyv első lapja hirdeti – a hajdúdorogi egyházmegye alapítói: dicső emlékű X. Pius római pápa Őszentsége és I. Ferenc József apostoli királyunk áldott emlékének szentelve. Az új evangéliumos könyv első liturgikus kiadványunk, mely kifejezetten oltári használatra készült...

[20] „Az új magyar evangéliumos könyv" in *Görögkatholikus Tudósító* 12 (1925) 2.

> István püspökünk... e könyv kibocsátása és oltárainkra helyezése által korszakot teremtett történetünkben. Az új Szent Evangélium kiadásának eszméjét főpásztorunk már trónfoglalása óta hordozta. A háború okozta anyagi bajok s egyéb okok azonban várakozásra kényszerítették őt is. 1923-ban, püspöksége tizedik esztendejében kezdtek a viszonyok úgy alakulni, hogy tervét – mi a görögkatholikusságnak, híveknek és papoknak is hő vágya volt – a megvalósulás stádiumába juttathatta... pár hét alatt mindenütt ott lesz az oltár gyönyörű ékessége, az egyszerűségében is impozáns Magyar Evangélium."[21]

Ennek az optimizmusnak az ellentétét mutatja egyrészt Miklósy püspök már idézett körlevélbeli sajnálkozása: „összesen csak 28 anyaegyház és 3 fília küldött be gyűjtést az evangéliumra".[22] Másrészt pedig az a tény, hogy a levéltárban fennmaradt iratok, illetve kérvények alapján tíz paróchiából csupán kettő állt olyan helyzetben, hogy be tudta küldeni a könyv árát, nyolc egyházközség haladékot, illetve elengedést kért a fizetésre vonatkozóan.

Kísérjük hát figyelemmel a következőkben ezeket az eseteket a levéltári dokumentumok alapján! Előbb annak a két egyházközségnek az iratát vizsgáljuk, amelyek be tudták fizetni a megkívánt összeget.

1. *Nyírgyulaj* – Véghseö Dániel esperes-lelkész azt írja a levelében, hogy már az első (1966/1922. számú) rendelkezésre beküldött 4.000 koronát; a teljes összeg kiegyenlítésére a második (300/1925. számú) rendelkezés alapján 1.190.000 koronát küld. S így fejezi be a levelét: „a 4.000 korona fejében a 110 aranykoronából 40 aranykoronát leszámítunk".[23]

2. *Nyírkarász* – Sereghy János lelkész pedig egy összegben, teljes egészében befizette az összeget: „az evangéliumos könyv árába f. hó 12-én 1.870.000 koronát postatakarék pénztári lapon az e. m. Iroda czímére befizettem".[24]

Az egyházközségek közül azonban nem állt mindegyik olyan jó anyagi helyzetben, hogy azonnal eleget tudott volna tenni a rendelkezésnek. A levéltárban fennmaradt további nyolc eset már arról szól, hogy papjaink fizetési haladékért, illetve teljes elengedésért folyamodtak a megyéspüspökhöz. – Lássuk ezeket is!

[21] (KJ.), „Oltárainkon a magyar evangélium" in *Görögkatholikus Tudósító* 3 (1926) 1.

[22] Lásd a 17. lábjegyzetünket.

[23] A 389/1925. számú irat, 1925. február 14-ről, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó. – Az irat indorzája: „Az Evangéliumra vonatkozó iratok között megőrzendő. Amennyiben a 40 aranykorona leszámítása a körrendelet alapján történt, a beküldött összeggel a könyv ára kiegyenlítést nyert. Febr. 15." – Az irat alján szerepel, hogy a 20 aranykorona ténylegesen beérkezett.

[24] A 666/1925. számú irat, 1925. február 14-ről, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó. – Az irat indorzája: „Érk. márc. 17. Irattárba. Márc. 19." – Az irat alján szerepel, hogy az összeg beérkezett: „41/925. sz. a. bevételezve. III. 17."

1. *Hosszúpályi* – Szeremi Viktor gkath. lelkész 1925. február 16-án egy év haladékot kért az *Evangéliumos könyv* árának, a 110 aranykoronának a befizetésére. A következőket írta:

> „Ha már a meglévő teljesen új díszkötésű román szövegű Evángéliom körmenetekre nem használható (mert az Ev. olvasást magyar szövegű Ev.ból végzem), kegyeskedjék Méltóságod egy évi haladékot adni az új díszkötésű Evangéliom beszerzésére".[25]

Kérelméhez csatolta az előző nap felvett jegyzőkönyv másolatát. Ennek legfontosabb része:

> „Jelenlévők megállapítják, hogy a hitközség ez idő szerint képtelen a jelzett 110 aranykoronát a kitűzött időre kifizetni.[26] Kérik elnöklő lelkészt, hogy kérelmet intézzen a Méltóságos Püspök Úrhoz, engedje meg, egy évig használhassák a régi román szövegűt, mely teljesen új és elsőrendű díszkötéses, mert ez idő szerint a hitközség oly rossz anyagi körülmények között van, hogy képtelen minden nagyobb fizetéseket teljesíteni."[27]

A paróchus – bizonyára nem csak a szolgálati utat megtartva, hanem megerősítő támogatást is remélve – az esperesen keresztül terjesztette be kérvényét és a jegyzőkönyvi másolatot a megyéspüspökhöz. Mosolygó Dezső esperes a következőket írta:

> „Igazolom azt, hogy egyházainkra – iskolafenntartás, vagyonadó, illetékegyenérték, tanítói nyugdíjalap stb. címeken tényleg oly – soha nem hallott – terhek vannak kivetve, hogy még a vagyonosabb egyházak évi jövedelmét is teljes egészében felemésztik. Indokoltnak találom tehát – a még élni akaró hosszupályii egyház feljajdulását."[28]

Nem járt azonban sikerrel, mert az iratra a következő válasz került:

> „Az evangeliumos könyv előállítási árának beküldésére a lelkészek személyileg vannak elkötelezve. Ejtse tehát módját a hosszupályii lelkész a kötelezettség lerovásának. Nehéz viszonyaink között az egyházmegye haladási törekvésében lelkészei fokozott ügybuzgóságától vár elsősorban támogatást. Oly helyeken, a hol a templom pénztára tőkével nem rendelkezik, egyes hivek adományaiból, esetleg a lelkész előlegezéséből

[25] Az 519/1925. számú irat, 1925. február 16-ról, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó. – Az irat indorzája csupán ennyi: „Érk. febr. 26."

[26] Mindössze 262 görög katolikus hívő élt 1918-ban a 3837 összlakosságú Hosszúpályiban. Lásd *Schematismus venerabilis cleri dioecesis graeci rit. cath. Hajdudorogensis ad annum Domini 1918*, Nyíregyháza 1918, 79. (A továbbiakban: *Schematismus.*)

[27] Az 1925. február 15-én felvett jegyzőkönyv másolata, külön iktatószám nélkül.

[28] Külön iktatószám nélküli irat, 1925. február 22-ről, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.

> könnyű szerrel állítható elő a három métermázsa búza értékének megfelelő összeg."[29]

Tehát az egyházmegyei vezetőség az esperesi támogatás ellenére is elzárkózott a kérés teljesítésétől. – Viszont itt találkozunk azzal a fontos kitétellel, hogy az új magyar nyelvű *Evangéliumos könyv* ára három mázsa búzának felelt meg.

A paróchus azonban nem nyugodott bele kérésnek elutasításába, hanem március 8-án újabb kérvényt fogalmazott a megyéspüspöknek, melyben a következőket írta:

> „Minden lehetőt elkövettem, hogy a hitközség az Evang. árát beküldje, de mikor e csekély hitközséget 1924. évről csaknem hat miliónyi adóhátrány terheli, az 1925. évi költségelőirányzat pedig 15 miliónyi minimumot tesz ki, a jelenben képtelen ebbeli kötelezettségének eleget tenni – én pedig lelkészi fizetésemből nem előlegezhetek, mert pénzkészletem nincs, jószágomból pedig ki nem foszthatom magamat csak azért, hogy a hitközségnek előleget adjak, melyet per nélkül ugyse kapnám vissza soha."[30]

Utána azt ecsetelte, hogy olyan szegény egyházközségről van szó, mely

> „évi rendes szükségleteit sem képes teljesiteni, 40 kézi munkástól pedig az 1924. és 1925.ki rendkivüli adóterheket... a végrehajtó sem lesz képes beszedni, hiszen maga a Községi Elöljáróság is elösmeri, hogy ez a kis hitközség ennyi terheket nem képes teljesiteni."[31]

Aztán a paróchus személyes helyzetét is felvázolta a levelében, valamint az egyházközsége érdekében kifejtett tevékenységét és áldozatát, mely valóban tiszteletreméltó:

> „A lelkészi laknál előkerülő évi szükségleteket... a magaméból teljesítem, évi csekély párbéremet nem tudom beszedni. A nyáron feledhetetlen gyermekem kegyeletes emlékét megörökítendő, nem állitottam síremléket, hanem a helyett a teljesen elhanyagolt templomunk belsejét 4 milliónyi költséggel rendbe hozattam. Gyertyát, tömjént jobbadán a magam erszényéből veszem – mert a sok terhek miatt erre sem jut az egyház pénztárából. – Tehát így is elég áldozatot teszek, és ha még az Evángéliom is a magam pénzéből kerül ki, akkor én nekem nincs egyebet mit tennem, mint immár pusztulni, mert ez esetre még annyit sem fognának tenni, a mit eddig tettek."[32]

[29] Az előző irat indorzája, március 2-án.
[30] A 607/1925. számú irat, 1925. március 8-ról, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.
[31] *Ibid.*
[32] *Ibid.*

Végül a paróchus további érveket sorolt fel kérelmének alátámasztására, a híveknek a római egyházba való átmenetétől kezdve, az életveszélyen át, saját nyugalmáig. Ezeket foglalta össze a levelének utolsó részében:

> „Adóvégrehajtásokkal célt nem érünk, mert az amugyis elkeseredett kis hitközség igen könnyen átpártolna a római egyházhoz, hol az adóteher nem sok; meg aztán igen könnyen veszedelmet is zudithatnék magamra, mert az elkeseredett ember mindenre kész (precedens rá a közel szomszédos Monostorpályi, hol ez előtt két hónappal a község főjegyzőjét – eddig még ösmeretlen – est szürkületkor egy kés markolattal agyonszúrt – pár napra sebeibe belehalt). Én 34.ik éve hogy pásztorkodom, már megért ember vagyok, fáradságos mult után már békességre és nyugalomra van szükségem, miértis a fentiek alapján kérem Méltóságodat községünk érdekében, hogy engemet a személyi felelősség terhe alól felmenteni, hitközségemnek pedig az Evángéliom beszerzésére egy évi haladékot adni kegyesen méltóztasson."[33]

Ezek az érvek már hatottak, s végül az egyházközség a második kérésre megkapta a kért fizetési haladékot: „Tekintettel a bejelentő lelkész által vázolt sajnálatos körülményekre, a kért haladék megadatik".[34]

2. *Gebe* – Ifj. Damjanovich Ágoston gk. lelkész 1925. március 9-én április 10-ig szólóan kért egyhónapos haladékot a befizetésre.[35] Indoklása így szól: „Egyházközségünk pénzkészlete kifogyott és az ajánlatok is csekély összeget képviselnek".[36] A rövid kérelemre az egyházközség egyszerűen, minden további eljárás nélkül megkapta a kért egyhónapos haladékot: „A halasztás megadatik".[37]

3. *Kisvárda* – Tóth János lelkész 1925. március 13-án kért haladékot a befizetésre. A kérelem alátámasztására azt írta, hogy az egyházközség a hívek nehéz megélhetési viszonyai miatt olyan súlyos helyzetben van, hogy napi kiadásait sem képes fedezni. Segélyre szorultak, s a paróchus így folytatta a levelet:

> „Tisztelettel bátorkodom azért az iránt folyamodni, hogy az evángélium árát később, talán abban az időben fizethessük meg, amikor kért segélyünk folyósítva lesz".[38]

A kezdeményezés nem járt sikerrel; a kérvényt elutasították:

[33] *Ibid.*

[34] A 607/1925. számú irat indorzája, március 11-én.

[35] 1918-ban Gebe (ma: Nyírkáta) 2161 főnyi összlakosságából 720 volt a görög katolikus hívő. *Schematismus*, 125.

[36] A 615/1925. számú irat, 1925. március 9-ről, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.

[37] Az előző irat indorzája, március 12-én.

[38] A 640/1925. számú irat, 1925. március 13-ról, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.

„Az ügybuzgó lelkészek oly helyeken, hol a templom pénztára az evangelium beszerzésére készpénzzel nem rendelkezik, egyes hiveiket nyerik meg a beszerzés költségének felajánlására. Ez a módja a költség előállításának a legnagyobb valószínűség szerint Kisvárdán is sikerre vezetne. E hó végéig feltétlenül elvárja az egyházmegye kormánya a 110 K. beküldését."[39]

Ezt az utolsó mondatot nyilván azért fogalmazták így, mert már március 14. volt, a befizetési határidőnek pedig 15-ét rendelte el a püspöki körlevél.

4. *Makó* – Dr. Toma László parochus 1925. március 14-én felmentést kért az *Evangéliumos könyv* árának megfizetése alól. Hivatkozott a nehéz anyagi helyzetre:[40] a tanítói fizetések, a felújítások sokat emésztenek fel. Majd így folytatta:

„Ezen ok miatt, s mivel tényleg 1892-ben 3 magyar nyelvű, 30x40 czm. nagyságú, ezüst veretes, díszített, bőr és lila plüss kötésű evangéliumos könyvet beszerzett az egyház – mivel mind a 3 Káldi György fordítása után Samassa bíboros érsek s az apostoli szentszék jóváhagyásával jelent meg",[41]

kérte a mentesítést. A kérelmet a paróchus jegyzőkönyvi kivonattal is alátámasztotta, melyben határozatként szerepel:

„Tekintettel arra, hogy a makói gör. kath. egyházközség már régebben beszerzett szép, diszkötésű, ezüstveretes evangeliumot, sőt nem is egy, de 3 példánya is van, ugy, hogy egy példányt a szegedi leányegyháznak készséggel átenged, továbbá, mert az egyre szaporodó kiadások miatt az egyház pénztára jelenleg a kérdéses összeggel nem rendelkezik, arra kéri a Püspök Úr Őméltóságát, hogy az evangelium kötelező megvétele, illetve a 110 arany korona beküldése alól a makói gör. kath. egyházközséget felmenteni méltóztassék".[42]

Az egyházmegyei rendelkezés egyértelmű és elutasító volt. Ebben az esetben is megfogalmazta, hogy az új *Evangéliumos könyv* beszerzése minden egyházközség számára kötelező; hogy egyes hívek is kifizethetik a könyvet; hogy gyűjtés útján is be lehet szerezni az összeget. Továbbá, nem adott lehetőséget arra, hogy a makói egyházközség ne az új, szabályos *Evangéliumos könyvet* használja.

„Az egyháztanács ellenvetésére, melynek értelmében, vélekedése szerint, az ottani templomban meglevő evangeliumos könyv feleslegessé teszi egy ujabb evangélium beszerzését, a parochusnak kellett volna

[39] Az előző irat indorzája, március 14-én.

[40] 1918-ban Makó 34805 főnyi összlakosságából 1392 volt a görög katolikus hívő. *Schematismus*, 81.

[41] A 683/1925. számú irat, 1925. március 14-ről, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.

[42] Az 1925. március 8-án felvett jegyzőkönyv kivonata, külön iktatószám nélkül.

megadnia a feleletet. Fel kellett volna világosítani az egyháztanácsot, hogy a makói templomban használt evangeliumos könyv, beosztását s a benne foglalt magyarázatokat tekintve, közhasználatra szánt kézi könyv. Oltárainkon előírásos evangeliumnak kell helyet foglalnia; mert csak az ilyen könyv felel meg annak a szimbolikus jelentőségnek, mellyel az evangeliumot vallásos kegyeletünk felruházza."[43]

Ismételten is hangsúlyozta, hogy minden egyházközségnek kötelezően be kell küldenie a könyv árát. S fontos szempont, hogy a rendelkezés megemlítette: az egyházközségek túlnyomó része eleget tett a felhívásnak:

„E kötelezettségöknek valamennyien dicséretre méltó módon megfeleltek. Csupán két-három legszegényebb hitközség kért fizetési haladékot. A lelkész ügybuzgósága mindenütt megtalálta a módját a kívánt összeg beszerzésének. Az előadottak szerint a makói hitközség az uj, előírásos evangelium árának befizetése alól fel nem mentető. A beszerzés gondja, felelősség mellett, a parochust terheli. A befizetésre ujabb határidőül a f. évi április 15-ik napja tűzetik ki."[44]

5. *Álmosd* – Borlán János kokadi gör. kath. lelkész, álmosdi adminisztrátor 1925. március 14-én küldte be[45] a püspökségre az előző napon Álmosdon készült jegyzőkönyv határozatát, mely azt tartalmazta, hogy

„az egyháztanács a legnagyobb örömmel veszi tudomásul Püspök Úr Őméltóságának kegyes rendeletét. Az evángélium nagy fontosságának és szükségességének tudatában van, azonban annak megrendelését az egyház anyagi helyzete,[46] továbbá az újonnan kinevezett lelkész és ktanitó költöztetésével járó nagy kiadások miatt – beláthatatlan időn belül – képtelen eszközölni, mit a legnagyobb sajnálattal kell, hogy kijelentsen."[47]

A válasz nem volt teljesen elutasító, mert három hónap haladékot adott a püspökség.[48] Ez egyben a kokadi kérelemre is válaszul szolgált, ugyanabban az iratban. – Majd pedig, immár az új pap, Nádasi Béla gör. kath. h. lelkész, határidőre beküldte az összeget. Levelében azt írta, hogy

[43] A 683/1925. számú irat indorzája, március 23-án.

[44] *Ibid.*

[45] A 685-686/1925. számú irat, 1925. március 14-ről, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.

[46] 1918-ban Álmosd 2084 főnyi összlakosságából 381 volt a görög katolikus hívő. *Schematismus*, 78.

[47] Az 1925. március 13-án Álmosdon felvett jegyzőkönyv kivonata, külön iktatószám nélkül.

[48] Lásd az 52. lábjegyzetünket.

„a hivek ezt az összeget gyüjtés utján a legnagyobb készséggel össze is adták... az uj evángéliumos könyvért 110 aranykoronának megfelelően 1.870.000 kt.".[49]

6. *Kokad* – Borlán János paróchus az előző irattal terjesztette be a püspökségre az előző napon készült kokadi jegyzőkönyvi határozatot is, mely a következőképpen szólt:

„Az egyház-tanács – tekintve az egyház sulyos anyagi helyzetét,[50] a legnagyobb sajnálattal egyhangulag kimondja, hogy az uj evangeliumot egyenlőre megvásárolni nem tudja".[51]

Az egyházmegyei válasz mindkét kérelemre ugyanaz lett:

„Az egyházmegye kormánya tekintettel ugy a kokadi, valamint az álmosdi hitközség szűkös anyagi viszonyaira, mindkét hitközségnek három hónapi haladékot ad az uj evangeliumos könyv 110 koronányi árának befizetésére. Tisztán a lelkészek hivatásszeretetétől függ vallásos híveiknek felbuzditása oly irányban, hogy a kitűzött nemes célra tehetségökhöz képest adakozzanak. A lelkészek személyes fáradozásának, melyet a gyüjtés körül bizonyára készséggel fognak kifejteni, feltétlenül meglesz a kívánt sikere. Több helyütt egy-egy buzgó hivő vállalta s be is küldte a kívánt összeget. Valószínű, hogy akad Kokadon s Álmosdon is ily áldozatkész hívő. Amennyiben egy hívő fedezné a beszerzési összeget, annak neve az evangelium egyik előlapján fog megörökittetni."[52]

Tehát részleges sikert ért el a két egyházközség: ha nem is belátható időre, de legalább három hónapra haladékot kapott a befizetés teljesítésére.

7. *Vértes* – Dr. Bodnár Béla h. lelkész 1925. március 15-én fordult a megyéspüspökhöz, hogy a befizetendő összeg egy részére haladékot vagy elengedést kapjon.[53] A már beküldött 1.500.000 koronáról ezt írta:

„Ez az összeg is úgy gyűlt össze, hogy házról házra kerestem föl híveimet és bűzdítottam őket az adakozásra. A gyűjtés eredménye engem kielégített, amennyiben tekintetbe veendő, hogy templomunknak a régi

[49] Nádasi Béla 1925. május 27-én kelt, iktatószám nélküli levele: ad 18. ltsz.

[50] 1918-ban Kokad 918 főnyi összlakosságából 175 volt a görög katolikus hívő. *Schematismus*, 78.

[51] Az 1925. március 13-án Kokadon felvett jegyzőkönyv kivonata, külön iktatószám nélkül.

[52] A 685-686/1925. számú irat indorzája, március 23-án.

[53] 1918-ban Vértes 2675 főnyi összlakosságából 453 volt a görög katolikus hívő. *Schematismus*, 85.

időkből elég díszes kiállítású evangeliumos könyve van, jóllehet azt én soha sem használtam."[54]

Aztán a pap leírta azt is, hogy éppen emiatt a hívek nem fogadták kellő megértéssel a püspöki rendeletet. Így cselhez is kellett folyamodnia, eldugta a régi könyvet:

„Gondoskodtam... arról, hogy a nevezett evangeliumot meg ne találják, s igy a szükségességet kellőképpen megindokoltam. E vidéken a változások ellenére is számot kell vetni azzal, hogy emléke a régi egyházmegyének még mindig él a lelkükben, ha áldozatról van szó, mert ilyen esetekben elmondogatják, hogy onnan inkább adtak, mint kértek."[55]

Mivel pedig a papi és kántortanítói javadalmon kívül nem volt más vagyona az egyházközségnek és minden költség kivetésből folyt be, azt kérte a paróchus, hogy a hiányzó 370.000 korona befizetésére aratásig kapjon engedélyt, vagy pedig teljesen engedjék el az összeget. – A kérelmet annyi siker koronázta, hogy a halasztást megkapta az egyházközség: „A kívánt haladék megadatik. Nyilvántartandó."[56]

8. *Zemplénagárd* – Csopey Jenő parochus 1925. március 14-én haladékot vagy elengedést kért a fizetendő összeg egy részére. A kérelemben ezt írta:

„Mennyiben templomunknak van ószláv és magyar nyelvű diszkötésü evangeliumos könyve, csupán 500.000 koronát adtak össze hiveim a kinyomatandó evangeliumos könyvre, mely összeget egy millió koronáig birtunk az egyház pénztárából kiegésziteni."[57]

Majd azzal folytatta, hogy egyébként is építkezési segélyt adtak be, ami igazolja, az egyházközség gyenge anyagi helyzetét.[58] Ráadásul a díszkötésű evangéliumos könyvük állapotát esperesi bizonyítvánnyal akarta igazolni, de az esperesi szemle elmaradása miatt ezt nem tudta megtenni a paróchus. Így tehát ő is azt kérte, hogy kaphasson haladékot a hátralék befizetésére, vagy pedig engedjék el ezt a maradék összeget. – A kérelemnek itt is annyi lett az eredménye, hogy a püspökség három hónap haladékot adott a befizetésre:

„Amennyiben a nyomatási s teljes előállítási költség fedezésére az előirányzott összeg hiánytalan behajtása kívántatik, igyekezzék a még elmaradt összeg beküldésével az egy példányra eső 110 aranykoronáig

[54] A 844/1925. számú irat, 1925. március 15-ről, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.
[55] *Ibid.*
[56] A 844/1925. számú irat indorzája, április 28-án.
[57] A 849/1925. számú irat, 1925. március 14-ről, in *GKPL*, 86. doboz, 1. csomó.
[58] 1918-ban Zemplénagárd 1670 főnyi összlakosságából 499 volt a görög katolikus hívő. *Schematismus*, 78.

kikerekíteni a már beérkezett összeget. A halasztás 3 hónapra megadatik."[59]

5. Összegzés

A magyar nyelvű *Evangéliumos könyvünk* megjelentetésével az egyházmegye első püspöke, Miklósy István nem csak méltó emléket állított püspökké szentelésének tizedik évfordulójára, hanem az egész magyar görög katolikus egyháznak is nagy szolgálatot tett. Ugyanis – mint a korabeli híradásokból is kiderült – az első *szabályos liturgikus könyvet* hozta létre magyar nyelven. Igaz, az ószláv mintát követte, nem pedig az eredeti görögöt, ami egyébként nem is volt ismerős egyházközségeinkben. De így is készen lett az a *magyar nyelvű Evangéliumos könyv*, amely előtte nem létezett, s így papjaink kénytelenek voltak saját maguk a másféle formátumban megjelent Szentírásba bejegyezni a szakaszokat, megalkotva a perikópákat, illetve jelzésüket.

Ebben az írásban azt a kettősséget próbáltuk meg felvázolni a fellelhető összes dokumentum alapján, amely az *Evangéliumos könyvünk* megjelentetésével kapcsolatosan jelentkezett. Az egyházmegye felső vezetése és egyes – szélesebb látókörű – papok igen nagy örömmel és optimizmussal üdvözölték a mű kiadását, míg egyes szegény egyházközségek és azok papjai csak igen nagy nehézségek közepette tudták előteremteni a kiadás biztosításához a püspök által megkívánt összeget.

Végül Miklósy István megyéspüspök kezdeményezését siker koronázta: a püspökké szentelésének tizedik évfordulóján elrendelt kiadás megvalósult. Azóta ténylegesen „ott díszeleg oltárainkon" az *Evangéliumos könyv*, s bizonyítja azt, hogy a nehézségeket le lehet győzni, illetve túl lehet lenni rajtuk. A nagyon súlyos vagy éppen megoldhatatlannak tűnő problémák – visszatekintve – már nem olyan nagyok, s csak a megvalósulás fölötti öröm marad időtálló.

Ezek fényében érdemes arra gondolni, hogy a jelenleg fennálló nehézségek közepette szintén meg kellene próbálnunk egy új *Evangéliumos könyv* összeállítását és kiadását, amely szövegében bizonyos mértékig megőrzi liturgikus szövegeink archaizmusát, de amely az evangéliumi szövegeket ma hallgatók számára sem cseng idegenül.

[59] A 849/1925. számú irat indorzája, április 28-án.

L'Evangeliario della Chiesa greco-cattolica ungherese

István Ivancsó

L'Evangeliario è un libro liturgico; nella Chiesa bizantina contiene i vangeli da leggersi durante l'anno nell'ufficio e nella liturgia eucaristica. Il testo delle pericopi del vangelo si presenta nell'evangeliario in due modi: 1/ secondo le domeniche dell'anno, iniziando dal giorno di Pasqua; 2/ in sequenza, chiamato "tetraevangelion", in cui occupa il primo posto il testo del vangelo di Matteo, seguito da Marco e poi da Luca, infine da Giovanni. La prima variante del libro è usato dai greci, il secondo invece, nella maggior parte dei casi, dalle Chiese slave.

La Chiesa greco-cattolica ungherese ha finora pubblicato una sola volta il suo Evangeliario. L'opera però è importante da due punti di vista. Da una parte esso era il primo nostro libro liturgico ufficiale – anche se non segue il metodo originale greco, ma quello del paleoslavo – quasi per un tre quarti di secolo. D'altra parte invece è importante da quel punto di vista che è un'opera in lingua ungherese, e così significò un appoggio importante nel movimento che ha mirato a far riconoscere la lingua ungherese come lingua liturgica. E confondendo i due punti di vista possiamo dire che infine il libro ha potuto presentarsi sui nostri altari in un'edizione degna e decorata.

L'esigenza concreta, documentata in iscritto, si presentò già nei primi anni del secolo XX per l'Evangeliario di lingua ungherese, dopodiché alcuni libri liturgici più importanti sono già editi (il Liturgicon, l'Euchologion, la Liturgia di San Basilio il Grande con la Liturgia dei Presantificati e libro di canti di Danilovics) in conseguenza dell'attività della Commissione di traduzione liturgica di Hajdúdorog che lavorava da 1879 per tredici anni. Quest'esigenza si incontrò con l'intenzione alzatasi in Miklósy István primo vescovo della diocesi, chi ordinò la pubblicazione del libro in occasione del decimo anniversario della sua consacrazione episcopale. Il vescovo ha costituito una commissione da tre membri per redigere e pubblicare l'Evangeliario.

Possiamo documentare abbastanza bene la nascita del libro e la formazione in base all'Archivio del Vicariato di Hajdúdorog, all'Archivio della Diocesi di Hajdúdorog e dalle notizie di allora venuti in luce in diversi organi della stampa. I documenti rimasti, oltre di essere notizie pure, sostengono anche l'importanza dell'opera. E l'importanza culmina nel fatto che si aveva bisogno di un'altra edizione, che è un'edizione facsimile, nel senso che è soltanto una versione rimpicciolita dell'origine.

L'Evangeliario ungherese di rito bizantino contiene il testo del vangelo tradotto da Káldi György e rielaborato per l'ordine dell'Arcivescovo di Eger da Tárkányi B. József, pubblicato per la prima volta nel 1865. Ci furono anche altre versioni ma il testo rimase. Era una versione tanto buona che ancora oggi la può usare.

La pubblicazione del libro non era facile. Si emerse un'obiezione teoretica, riguardo alla forma dell'opera. Non tutti i sacerdoti volevano che l'Evangeliario seguisse il sistema paleoslavo invece del greco. Inoltre, una notevole parte delle comunità parrocchiali non era nella situazione di anticipare

facilmente la somma richiesta dal vescovo, due volte nelle sue lettere circolari, per la pubblicazione dell'opera.

L'Evangeliario di lingua ungherese edito una sola volta, finora non è stato seguito da nessun'altra edizione. Quando emerse il bisogno, i Padri basiliani immigrati in America, hanno curato della versione rimpicciolita. Così il libro non manca dagli altari delle nostre chiese e cappelle greco-cattoliche ungheresi. – Nei nostri giorni si vede una certa speranza: qualche cosa ci sta a muoversi; forse prenderemo fra poco nelle nostre mani una versione dell'Evangeliario ungherese che contiene un testo simile all'antico, facilmente cantabile, che però sarà un testo rinnovato.

Studia Biblica Athanasiana
vol. 7 (2004) 137-144.

KRITIKA

Beyond Babel: A Handbook for Biblical Hebrew and Related Languages (szerk. J. Kaltner és S.L. McKenzie), Atlanta: Society of Biblical Literature 2002, xiv + 242 pp., ISBN 1589830350, $ 29.95.

A héber Biblia magasabb szintű tanulmányozásába kezdő diák gyakran szembesül az új, idegen kifejezések tömkelegével és a szakirodalom átláthatatlannak tűnő dzsungelével. Nekik íródott ez a könyv. Számos zsákutca kikerülhető és sok helyről sok munkával megszerezhető adat, kifejezés szerezhető ebből az egyetlen tankönyvből. A könyvet alkotó cikkek a héber Biblia nyelveit, ill. az azokkal rokon sémi nyelveket taglalják, továbbá a nem sémi nyelvek közül a hettita és egyiptomi nyelvről is olvashatunk. Minden fejezetben leírást kapunk az adott nyelvről, megismerjük fontosságát a Biblia-tanulmányozás szempontjából, bevezetést kapunk az adott nyelv szakirodalmába, valamint egy válogatott bibliográfia áll az egyes fejezetek végén. Az egyes nyelveket az adott terület egy-egy kiemelkedő szaktekintélye írta, mivel nem akármilyen névsorról van szó, kedvcsinálásként álljon itt egy felsorolás:

Bevezető: John Huehnergard, akkád: David Marcus, ammóni, edómi, móábi: Simon B. Parker, arab: John Kaltner, arám: Frederick E. Greenspahn, egyiptomi: Donald B. Redford, héber („Biblical and Epigraphic"): Jo Ann Hackett, héber (Biblia utáni): Baruch A. Levine, hettita: Harry A. Hoffner Jr., főníciai: Charles R. Krahmalkov, ugariti: Peggy L. Day.

Az egyes fejezetek tartalmi bősége között azért jelentős különbségek is vannak. Egyes szerzők paradigmaigéket is közölnek (akkád, arám, arab), sőt két fejezetben még szövegrészletekkel is találkozunk (akkád és Bibila utáni héber irodalom). A különbségek sem a használhatóságot, sem a szakmai színvonalat nem érintik.

Huehnergard bevezetésében (nem meglepő módon) a sémi nyelvekre koncentrál és segíti az olvasót azok viszonyának könnyebb megértésében. Az összehasonlító sémi nyelvészet irodalmában a fonológia, morfológia és mondattan kérdéskörének ennél rövidebb és velősebb leírásával eddig még nem találkoztam. A szakirodalomban a legújabb kiadványokról is olvashatunk, továbbá a hiányosságokra is felhívja Huehnergard a figyelmet (az összehasonlító sémi nyelvészet körében mind ez ideig nem született átfogó szótár, bár Cohen szótáráról, valamint a Militarev-Kogan szerzőpáros új projectjéről is szó esik.) A két oldalas bibliográfia egy ilyen kurzus szakirodalmának is teljesen alkalmas.

David Marcus az akkád nyelv bemutatását természetesen egy gyors definícióval kezdi és a korszakolással. Érhető és egyszerű az ékírásos rendszer leírása, a logogrammáktól a nyelvtani jellegzetességek bemutatásáig a körkép teljes. Az igeragozás alapjainak bemutatása természetesen a klasszikus *parāsum* (elkülönít) igén történik. Talán csak hely hiányában maradt ki a perfectum ragozás (*iptaras, iptarsū* stb.). Rendszerezett a Bibliára való jelentőségről írt rész: nyelvészeti oldal (új jelentések, kulturális koncepciók), irodalom (teremtéstörténet, özönvíz történet), történelem, jog, prófécia, bölcsességirodalom. Egyetlen gyakorlati példa a szemléltetés kedvéért. Num 23,10-ben ezt olvassuk: „Ki számolhatja meg Jákóbot – száma mint a por – Izráelnek csak a negyedét is?" A héberben itt szereplő אֶת־רֹבַע kifejezést a fordítók „negyed"-ként értették, de helyesebb a szó mögött az akkád *tarbuum/turbum* (= „por") szót keresni. Itt tehát gondolati párhuzam (paralellismus membrorum) van: „Ki számolhatja meg Jákób porát, vagy Izráel porfelhőinek számát?" A vers üzenete változatlan, ugyanakkor a fordítás pontosabb (és szebb).

A héber nyelv legközelebbi rokonairól (móábi, edomi, ammóni) nagyon keveset tudunk a rendelkezésünkre álló kevés írásos anyag miatt. Pedig a rokonság olyan közeli, hogy akadnak olyan kutatók, akik nem is külön nyelvekről beszélnek, hanem egy „dialektikus continuumról" (W.R. Garr), egy összefüggő kánaáni nyelvről, amit dialektusok, s nem különálló nyelvek alkotnak. A kevés anyagból kevés információ nyerhető, így ezeknek a nyelveknek a Biblia megértésében játszott szerepe várhatóan emelkedni fog a jövőben az írásos emlékek növekedésével együtt. Simon B. Parker „előzetes megjegyzés" címmel olyan nagyszerű módszertani leírást ad az epigráfiai leletek értékeléséről, ami folytatás nélkül is olvasásra érdemes. Természetesen sok szó esik paleográfiáról, ikonográfiáról, jó áttekintést kapunk a rendelkezésünkre álló forrásokról (Mesa felirat, mar-

zeah papirusz, Tell Sirán felirat stb.). A bibliográfia pontos, mindenki megtalálható, akit jegyeznek itt.

Az arab nyelvről az a John Kaltner írta a fejezetet, aki 1996-ban „The Use of Arabaic in Biblical Hebrew Lexicography" címmel emlékeztette a hebraistákat arra, hogy az arab nyelvet nem szabad ignorálni. Részletes a nyelv történetének bemutatása, a nyelv jellemzőinek bemutatása. A Biblia-kutatás fontosságának szempontjából szó esik arról a korról, amikor túlzott szerepet tulajdonítottak az arab nyelvnek („hyperarabism", elsősorban A. Schultens után). Csak felsőfokon lehet írni arról a részről, amiben az arab szótárakat mutatja be és értékeli Kaltner. Az alkalmazás gyakorlatának ecsetelésénél a szerző már a HALOT (Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament) egyes szócikkeit veszi nagyító alá, a példák elemzéséből sokat tanulhatunk, módszertanilag is.

Az arám nyelvről írt fejezet szerzője Frederick E. Greenspahn. Erről többet nem is kell írni.

Donald Redford és Harry Hoffner túlnyomórészt történelmi adatokat közölnek a nyelvről. Olvashatunk a felfedezésről, a nyelvek megfejtéséről. Fonológiáról és mondattanról igen kevés szó esik, nem tudna azért, mert nem sémi nyelvekről van szó, vagy mert annyira összetett mindkét nyelv, hogy az adott keretek közt a feladat megoldása még röviden sem lehetséges.

Jo Ann Hackett cikke jó, bár nagyon egysíkú olyan értelemben, hogy mind a nyelvészeti fejtegetésben, mind a szakirodalmi ajánlóban erősen ignorálja a német nyelvű irodalmat. Egy válogatott bibliográfiából, aminek tárgya a héber nyelvészet, szinte teljesen kihagyni a német nyelvű irodalmat (olyan munkákat, mint Bauer-Leander, vagy Jenni!) súlyos hanyagság.

Baruch A. Levine ismertetése nagyon jó. Ennyi helyen ennél többet elmondani aligha lehet. Természetesen a szakirodalomban is minden alapmunka említődik, amin elindulhat valaki egy-egy területen (Neusner, Albeck, Lieberman stb.)

A nagy főníciai-pun szótár atyja (Peeters 2000) Krahmalkov nagyszerű történeti és nyelvészeti áttekintést ad a főníciairól. Csak sajnálhatjuk, hogy nincs több lelet a birtokunkban, mert fontosságban az ugariti mellé nőhetne fel a disciplina. A feliratok áttekintése jó, a listák és templomi adományok áttekintése jó, a túlvilági élet, a gyermekáldozat szokásának bemutatása jó, a vallási élet bemutatása jó, minden jó a cikkben. Kicsit fura, hogy nem részletesebb bibliográfiai összeállítás

áll zárásként, mint a többi fejezetben, hanem csak a legalapvetőbb nyelvtanok, szótárak és szöveggyűjtemények említődnek.

Peggy Day fejezete nekem rövidnek tűnik, különösen ha azt vesszük, hogy a nyelvtudomány mai állása szerint az ugariti nyelv és irodalom a legfontosabb segítség a bibliai héber, ill. az óizráeli vallás megértésében. A jellistákba és szótárakba való bevezetés (UT, CTA, KTU, CAT) viszont alapos és „felhasználóbarát".

Mindent egybevetve az apró kritikai észrevételekkel együtt is egy nagyon jó összegzés a könyv, nagy segítség a célzott olvasóréteg számára. Hasonló tankönyv magyarul is igen hasznos lenne egyetemeinken, akár ennek a műnek a fordítása is nagyszerű lenne ilyen célra. (*E.L.S.*)

SMITH, Mark S., *Untold Stories: The Bible and Ugaritic Studies in the Twentieth Century*, Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers 2001, xix + 252 pp., ISBN 1-56563-575-2. $ 29.95.

A Hendrickson Publishers híres és közkedvelt amerikai kiadó. Hozzá kell tennünk, nem véletlenül. A számtalan, többnyire színvonalas kegyességi kiadvánnyal sok olvasót szerzett a kiadó. Ugyanakkor a tudományos érdeklődésű közönséget nem igazán kényeztették el. A '90-es évek közepén azonban úgy tűnik bővítette profilját a kiadó, s több akadémiai könyv megjelentetésébe kezdett. Ennek eredményeként egyre több tudományos igénnyel megírt munkát adnak ki, bár ha a Hendrickson kommentárjaira nézünk, még bőven akad tennivaló. Jó példaként emelném ki az akadémiai kiadványokból Jack M. Sasson *Civilizations of the Ancient Near East* c. munkáját (2000), amelynek egyébként magyar vonatkozása is van, hiszen Kákosy László professzor írta az első fejezet legelső szakaszát (letölthető az Internetről a Hendrickson honlapjáról!). Némi óvatosság azért felfedezhető a kiadó stratégiájában, hiszen az akadémiai könyvek egy része már megjelent (és sikert aratott) máshol (Sasson említett könyve például eredetileg Scribner kiadvány, 1995-ből). Magyar vonatkozásnál maradva még egy példát említek a Hendrickson kapcsán: a M. McDonald – James A. Sanders páros szerkesztésében megjelent *The Canon Debate* c. kiadvány (2002) szerzői között helyett kapott a Károli Egyetem újszövetségése, Balla Péter is. A mű tudományos jelentőséggel nem igazán bír, inkább csak egy jó szintézisnek tekinthető, viszont jelzi azt a „trendváltást", ami a Hendricksonnál ha lassan is, de elindult.

Nos, ilyen jó példa Smith most megjelent kutatástörténete is. Elég egy pillantás vetni a könyv hátsó borítójára, hogy megdöbbenjünk. Az ajánló kutatók névsora több, mint impozáns: David Noel Freedman,

Frank Moore Cross, Cyrus H. Gordon, Baruch A. Levine, Franz Rosenthal, Baruch Halpern. Ehhez jön még a belső boríton Dennis Pardee neve, valamint a Hendrickson honlapján található ajánlásban még egy személy, aki lemaradt a hátsó borítóról: Peter Machinist (Hancock Professor of Hebrew and Other Oriental Languages, Harvard University). Ebből már lehet sejteni, hogy olyan munkát tartunk a kezünkben, amire érdemes odafigyelni.

Smith persze korábban is megörvendeztetett minket néhány jó könyvvel, ezekből jól látható, hogy kutatási területe a Biblia és Ugarit körül mozog. Mivel Magyarországon kevésbbé ismert kutatóról van szó, visszaélve olvasóm türelmével néhány fontosabb munkáját itt megemlítem. 1990-ben jelent meg a *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel* (San Francisco: Harper & Row 1990), aminek komoly szakmai visszhangja volt (2. kiadása tavaly, 2002-ben jelent meg az Eerdmans-nál). A következő évben jelent meg a wáw consecutivumról írt monográfiája: *The Origins and Development of the Waw-Consecutive: Northwest Semitic Evidence from Ugarit to Qumran* (Atlanta: Scholars Press 1991), amivel a nyelvészek elismerését is kivívta. Pope tanítványa természetesen ugaritológusként is eredményesnek bizonyult: 1994-ben jelent meg a Baal ciklusról írt könyve: *The Ugaritic Baal Cycle* (volume 1, Leiden: E.J. Brill, VTSup 55), amelyben a KTU 1.1-1.2 fordítását és kommentárját olvashatjuk. 2001-ben pedig újabb munka került ki a nyomdából az óizraeli vallás tárgyköréből, *The Origins of Biblical Monotheism: Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts* (New York: Oxford University Press 2001), melyre a szerző is sűrűn hivatkozik mostani könyvében. A két utóbbi könyv között egy másik fontos munka is megjelent: *The Pilgrimage Pattern in Exodus* (JSOTSup 239, Sheffield: Sheffield Academic Press 1997).

E rövid kitérő után nézzük az „elmondatlan történeteket". Untold Stories, vagyis „elmondatlan történetek" – ezt a címet adta Smith könyvének, ami utalás arra a szándékára, miszerint elsősorban olyan információkat akar közölni, amik kimaradtak más ugariti bevezetéstanokból. Ez a Smith által adott cím azonban csak részben fedi a valóságot, ugyanis az egyszerű stílus mellett is igazi *hochwissenschaftlich* könyvről van szó: a könnyed stílus hatalmas bibliográfiai anyaggal és józan történészi értékeléssel párosul. Az „Untold Stories" mellett, mögött számtalan „published writings" is erősíti a könyv gerincét. A feladat – ugariti kutatástörténet írása – sajátos, ami magából az ugaritológiából adódik. Az ugaritológia évtizedeken keresztül szorosan kapcsolódott a biblia-kutatáshoz, s mint disciplina csak az

utóbbi évtizedekben vált önálló tudományággá. Nyugodtan mondhatjuk: az 1920-as évek végétől egészen a millenium végéig az ugaritológia forradalmosította a Biblia magyarázatát. Legyen az héber nyelvészet, óhéber költészet, kánaáni mithológia, a monotheizmus kialakulásának tárgyköre, az ugarit szövegek alapvető ismerete megkerülhetetlen. Ebből adódóan csak olyan személy vállalkozhat a siker reményében egy ugariti kutatástörténet megírására, aki mindkét területen otthonosan mozog. Smith ilyen személy, s bizony e feladatot magas szinten teljesítette. Könyvéből nem csak az ugariti kutatásokat, hanem azoknak a Bibliára gyakorolt hatását is megismerjük. Korábban is léteztek sikeres ugariti bevezetések, ám ezek vagy populáris szinten maradtak (A.H.W. Curtis népszerű könyvét említeném meg itt: *Ugarit (Ras Samra)*, Cambridge: Luttersworth 1985, valamint A.S. Kapelrud könyvét: *The Ras Shamra Discoveries and the Old Testament* – mindkettő diákkorom kellemes emlékei közé tartozik), vagy tudományos szinten maradtak, de nem a kezdők olvasmányául szánták őket (ilyen – már nehezebb diákkori olvasmányom – a G.D. Young szerkesztésében megjelent bevezetés: *Ugarit in Retrospect: Fifty Years of Ugarit and Ugaritic*; Winona Lake: Eisenbrauns 1981). Smith bevezetése nem csak olvasmányos, de magas szintű tudományos munka is egyben. Történészként igyekszik a források minél szélesebb és mélyebb megismerésre, s ehhez nem csak az Albright hagyaték leveleit, Marvin Pope leveleit és feljegyzéseit és a Dropsie College archívumát kutatja át, hanem a személyes beszélgetésekből és a kiterjedt internetes levelezéséből származó információkat is felhasználja és bedolgozza könyvébe. A „drótposta" bekapcsolása a munkába az újdonság erejével hat, ennek a könyvnek már nemcsak a szerkesztésében, hanem a születésében is jelentékeny részt kap a XX. sz. végének információs technológiája.

Smith 4 fejezetre osztva mutatja be az ugariti kutatásokat és azoknak a Bibliára gyakorolt hatását (utóbbi bővítés szándékos ismétlés részemről): I. fejezet. Kezdetek: 1928-tól 1945-ig, II. fejezet. Szintézis és összehasonlítások: 1945-től 1970-ig, III. fejezet. Új szövegek és az összehasonlító módszer krízise: 1970-től 1985-ig, IV. fejezet. Az eszközök és a módszer újjáéledése: 1985-től 1999-ig.

A felosztás némi magyarázatra szorul. A II. Világháború komoly törést okozott a kutatásban, így az első korszak végét ez jelöli ki. Ennek köszönhetően több tudós elmenekült Németországból (pl. A. Goetze, J. Obermann, P. Haupt – előbbi kettő a Yale-re, utóbbi a The Johns Hopkins-ra), ill. megtörtént az ugariti írás megfejtése, valamint a nagyobb szövegek publikálása. A második korszak határát Smith

azért húzza meg 1970-nél, mert ekkortájt jelentetnek meg fontos új szövegeket az Ugaritica V-ben (1968), továbbá ekkor indul néhány jelentős folyóirat is (UF: 1968, JNWSL: 1971). Az 1945 és 1970 közötti időszak további felbontását a szerző azért sem tartja szükségesnek, mert 1. új szövegeket csak ekkor adnak ki, 2. a kutatást meghatározó személyek (W.F. Albright, G.R. Driver, T.H. Gaster, H.L. Ginsberg, C.H. Gordon, C.F.A. Schaeffer, E. Ullendorf és C. Virolleaud) folytatták munkájukat végig, vagy többnyire ebben az időszakban. Az 1985-ös év több dolog miatt adódik. Az 1980-as évek közepére a kutatás lelassult, ugyanakkor '85 után megint új lendületet kapott (hála legfőképp a francia kutatóknak). Új szótárak, konkordanciák, nyelvtanok jelennek meg, újra terítékre kerül Ugarit régészeti szempontból, új kérdések merülnek fel az ábécé-vel kapcsolatban (a rövidebb alefbét-tel kapcsolatban egyre inkább déli eredetről beszélnek) és az O. Keel által elindított nyugat-sémi ikonográfiai kutatások az ugaritológiát sem hagyják érintetlenül.

Adott egy jó felosztás, mit találunk az egyes fejezetekben? Legelőször egy rövid összefoglalást a tárgyalandó korról. Ezután jön egy rendkívül alapos bibliográfia, ami a „Texts and Tools" címet viseli. Itt vannak felsorolva az adott korszakban megjelent fontosabb publikációk (természetesen pontos bibliográfiai adatokkal), ráadásul szakosított felsorolással van dolgunk: a bibliográfián belül olyan témaköröket találunk, mint régészet, szövegkiadások, fordítások, nyelvtanok, kommentárok, összehasonlító vallástörténet stb. Az utolsó fejezetet bevezető bibliográfia pedig egy ilyen tárgykört is feltüntet: „Ugaritic in Cyberspace" (Internet), ahol az edinburghi Ras Shamra Project-től kezdve a münsteri Ugarit-Forschung-ig néhány hasznos látogatni való hely címét olvashatjuk. Következetes Smith az egyes fejezetek belső felosztásában is. A szövegkiadások, nyelvtanok, lexikográfia, tehát „az aprómunka" tárgyalása után sorra bemutatja azokat a személyeket, iskolákat ahol az adott korban hozzátettek az ugariti kultúra jobb megértéséhez. Ismertek magyar nyelvterületen is a főbb teológiai iskolák, pl. az Albright-iskola (újabban szokás Baltimore-irányzatnak nevezni), a skandináv iskola stb. Smith könyvéből azonban ennél jóval aprólékosabb „ugariti" képet kapunk arról, hogy ki mennyi erőt fordított utódok kinevelésére, doktoranduszokra, s ezek milyen szerephez jutottok később a kutatásban. Kíváncsiságtól hajtva egyfajta „lemmá(ka)t" igyekeztem rajzolni arról, hogy egyes kutatási központokban, ill. egyes kiemelkedő kutatók keze alatt hogyan is gyűrűzött tovább az ugariti szövegek kutatásának hullámja. A végeredmény egy összetett, de átlátható kép. Ezekből jól nyomon követhető (természetesen kronológiai sorrendben) egyes kutatók és kutatási centrumok szerepe; a felsorolásnak itt nem látom

értelmét, nagyon hosszú lenne a sor. (Egyes kutatók tudatosan törekedtek iskolaalapításra, s nemcsak Albrightra kell gondolnunk, F.M. Cross-nak is több mint 100 doktorandusza volt eddig!). Smith tájékozottsága itt is tekintélyt parancsoló, egy igen részletes geográfiai képet kapunk a disciplina utánpótlásneveléséről. Talán illő lenne bemutatnom a tárgyalt témakörökből egyet kedvcsinálónak, de ezt a munkát az elejétől a végéig el kell olvasni.

Az *Untold Stories* magyar vonatkozással is bír. Sajnos ez annyira korlátozott, amennyire korlátozott azoknak a kutatóknak a száma, akik ugaritológusként ismertté váltak. Az első természetesen a sváb származású Aistleitner József, akire 7 alkalommal hivatkozik Smith. Megint csak a szerző kitűnő tájékozottságát dicséri, hogy nem csak egyszerűen Aistleitner nyelvtanáról (1954), ill. Wörterbuch-járól (1963) olvashatunk, hanem utóbbi hátteréről, ami magyar területen sem annyira ismert, nevezetesen arról, hogy a posthumus megjelentetett Wörterbuch Eissfeldtnek köszönhetően jelenhetett meg, aki aktív munkakapcsolatban állt a magyar tudóssal. A kampeni J.C. de Moor tanítványai között említődik (p.146.) Karasszon István professzor, akinek pár évvel ezelőtt tartott ugariti kurzusán nekem is volt szerencsém részt venni. Az 1970 és 1985 közötti időszakot tárgyaló fejezetben a közép-kelet európai kutatók felsorolásában (p.136.) találkozunk Vargyas Péter nevével. Itt szeretném megemlíteni, hogy nemrég jelent meg az ékírásos szakember könyve: *A History of Babylonian Prices in the First Millennium BC* (HSAO 10, Heidelberg: Heidelberger Orientverlag 2001, Vargyas 1985-ös disszertációjának átdolgozott formája). Ugyanitt értesülünk arról is, hogy a fiatalon elhunyt Kustár Péter is folytatott ugariti tanulmányokat Bázelben E. Jenni professzornál.

Egy kritikai észrevétel, ami a fentiek után már szinte jelentéktelen. Az index auctorum használatánál némi figyelmesség kéretik. A lista feltehetőleg számítógéppel készült, ám a keresésnél valószínűleg csak a családnevet táplálták az adatbázisba. Így fordulhat elő, hogy mind a Mark S. Smith-re, mind Morton Smith-re történt hivatkozások a „Smith" felsorolásba kerültek. Apró kellemetlenség, a könyv sok-sok jó oldala mellett teljesen eltörpül az említett jelenség.

A könyv kitűnő, remélhetőleg hazánkban is sok szakemberhez eljut majd. Nagyszerű olvasmány! (*E.L.S.*)

Studia Biblica Athanasiana
vol. 7 (2004) 145-159.

KÖNYVISMERTETÉSEK

1. ÓSZÖVETSÉG

The Biblical Canons (BETL 163, szerk. J.-M. Auwers és H.J. de Jonge), Leuven: Peeters 2003, lxxxviii + 717 pp., ISBN 90-429-1154-9. € 60.

DAVIES, Philip R., *Scribes and Schools. The Canonization of the Hebrew Scriptures* (Library of Ancient Israel), Louisville, KY: Westminster John Knox Press 1998, xi + 219 pp., ISBN 0-644-22728-7. $ 29.95.

A Leuveni Katolikus Egyetem teológiai kara által szervezett Colloquium Biblicum – a szentírás-tudományok talán legrangosabb európai seregszemléje – 2001-ben érkezett el ötvenedik alkalmához. Ez alkalommal a szervezők olyan nagyszabású konferencia szervezését határozták el, amely közös asztalhoz gyűjti úgy az Ó-, mint az Újszövetség kutatóit. Ehhez a kánon témájánál keresve sem lehetett volna jobbat találni. Kötetünk, mely ennek a jubileumi Colloquium-nak az előadásait tartalmazza, pillanatnyilag a legjobb hozzáférhető tárgyalásává vált a bibliai kánon(ok) kérdésének.

A kötet 36 előadás szövegét tartalmazza – tekintsünk most el ezek részletes felsorolásától. Az Ószövetséggel foglalkozó részből emeljünk ki négy „main paper"-t, melyek egyaránt a korpusz „lezárásának" kérdése iránt érdeklődnek. A leideni A. van der Kooij a Hasmoneus-kort vizsgálja. Szerinte a Kr.e. 150 körüli időszak elsőrendű fontosságú volt Palesztinában a szent írások kanonizálásának folyamatában, hiszen a hasmoneusok valláspolitikájának részét képezhette egy a templomban megőrzött ősi irategyüttes nyílvánossá tételének gesztusa. Szerinte már ebben a korban beszélhetünk a kánon hármas felosztásáról is. Johan Lust érdeklődése Alexandria felé fordul, és egy „pre-maszoréta" kánon létét feszegeti. Ennek példájaként a híres P^{967} jelzetű papiruszt vizsgálja, amelynek nem csupán eltérő szövegei, hanem olyan, saját teológiai hangsúlyai is vannak, amelyek a maszoréta kánon szövegeiből már kivesztek. Lust egyébiránt mindenestől tagadja egyfajta „alexandriai kánon" létezését. Eugene Ulrich a qumráni kánont vizsgálja, a kifejezést tág értelemben használja – helyesen –, mint olyan iratok meghatározott listáját, amelyeket egy közösség, függetlenül szövegi formájuktól, vallásilag normatív, inspirált szövegeknek ismert el. Amellett érvel, hogy a qumráni könyvtár nem ismeri a szoros értelemben vett kánon fogalmát. Egyes iratokat Istentől sugalmazottnak tartanak, s ezeket tekintélyinek tartják, ugyanakkor e corpus *tartalma* nem került kizárólagos meghatározásra. Gilles Dorival végül az egyházatyák írásainak fényében vizsgálja az Írások zsidó kánonját. Ennek során a deuterokanonikus könyveket a rabbinikus terminológia *szefárím hícónim* kategóriájával azonosítja, valamint amellett érvel, hogy ezek a zsidóság bizonyos csoportjai számára az „olvasott, de nem tanulmányozott" kategóriába tartoztak.

Az újszövetségi részből szintén négy tanulmányt emelnénk ki. Ezek közül

három a keresztény korpusz egy-egy szegmentumát vizsgálja. Andreas Lindemann szerint a páli iratok egységgé állásának folyamata – a küldő szándékától függetlenül – már az első században megkezdődött, s a második század közepére lezárult, s igazából nem is beszélhetünk „kanonizálásról", hiszen az egyes közösségek kezdettől fogva inspirált iratokként kezelték őket. Graham Stanton Jusztinosz és Iréneusz működése között látja azt az időt, amikor a négyosztatú evangéliumi korpusz összeállt; utóbbi egyházatya már világosan szentírásként kezeli e műveket. Jean Zumstein pedig a jánosi irodalmat vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy ezek fogantatásuk pillanatától mint az „Írások" része működtek. A negyedik tanulmány, Joseph Verheyden tollából kimutatja, a híres Muratori Kánon nem negyedik századi, keleti alkotás, hanem a második század közepének nyugati egyházából származik.

ଔ

Philip Daviesnek, a minimalista biblikusok sheffield-i fenegyerekének kötete szintén a kánon kérdését járja körül. Aki ismeri Davies jellegzetes, köreikre jellemző idioszinkratikus gondolkodását, régóta várt egy ilyen jellegű könyvet tőle. Alapállásából következően, Davies nem a kánon tartalma vagy tekintélye iránt érdeklődik, hanem sokkal inkább azután kérdez, hogy miképp érhető tetten és írható le az a folyamat, illetve azok a komplex folyamatok, melynek során előállt a tekintélyi iratok ama összessége Izraelben, amit a későbbi hagyomány kanonizált iratokként recipiált.

A könyv 11 fejezete szépen felépített érvelést tartalmaz. Először („The Dimensions of Canon", 1-14) a definíció és eredet kérdéseivel foglalkozik, majd bemutatja az Izraelt körülvevő ókori világ különböző kultúrköreinek viszonyát a kánon kérdéséhez (15-36). A harmadik, bevezető jellegű fejezet a kánon kutatástörténetét tekinti át (37-58). E tág bevezetés legelső fejezetének legfontosabb figyelmeztetése – és ezt, függetlenül attól, hogy Davies bibliatudományi alapállását elfogadjuk-e vagy sem, mindenképpen megszívlelendő –, hogy kánon helyett tanácsosabb kánonokról beszélni, nem csak a különböző izraelita csoportok által használt iratok értelmében, hanem magán a későbbiekben recipiált egyes kánonokon belül is.

Davies a negyedik fejezetben (59-73) röviden áttekinti az izraeliták ókori történetét. Erre azért van szüksége, hogy kimutassa, egészen a perzsa korig nem lehet megfigyelni – a rendelkezésünkre álló emlékek csekélysége miatt legalábbis – azokat az alapvető szociológiai és gazdasági meghatározó tényezőket, amelyek elengedhetetlenek az írásbeliség és az ehhez kapcsolódó iskolák létrejöttéhez, melyek aztán a kánont, mint olyat, gondozhatják. (Ezen a véleményén nincs mit csodálkozni...) Ezekre az iskolákra Davies elméleti reflexióját az ötödik fejezet tartalmazza („Judean Scribes, Schools, Archives, and Libraries", 74-88).

A következő négy fejezet olyan iratgyűjtemények összeállását taglalja, amelyek alapul szolgáltak a későbbiekben a mai Ószövetség (NB a kifejezés a Héber Biblia jelölésére először a könyv utolsó előtti [!] lapján jelenik meg) összeállításának, így „The Mosaic Canon" (89-106), „The Canonizing of Prophets" (107-125), „Canons of David and Solomon" (126-141) és „Serious Entertainment" (azaz a késői, novellisztikus elbeszélések, 142-151).

Ezután két fejezet marad hátra, előbb a holttengeri tekercsek „kánon-képét" vizsgálja (152-168), végül, föltéve a pontot az í-re, „Holy Books" (169-184) címen, jellegzetes davies-i választ ad arra, hol érhetjük tetten a különböző kánonok első tekintélyi eggyérendezését: természetesen a Hasmoneus dinasztia ideológiai hátterén.

Összegzésként elmondhatjuk, Davies műve jó könyv. Erényei nem annyira történeti rekonstrukcióiban rejlenek, radikális minimalista álláspontja általában fejvakarásra készteti az olvasót. Eszmetörténeti és szociológiai szempontjai azonban jó alapot szolgáltatnak a továbbgondolásra. (X.G.)

The Changing Face of Form-Criticism for the Twenty-First Century (szerk. M.A. Sweeney és E. Ben Zvi), Grand Rapids, MI: Eerdmans 2003, vii + 350 pp., ISBN 0-8028-6067-2. $ 54.

Az amerikai Eerdmans kiadó régóta ismert rendkívül ügyesen kialakított kiadói politikájáról, amelyben egyaránt helyt kapnak jó értelemben vett tudományos ismeretterjesztő művek, és elméleti szakmunkák egyaránt – ezzel egyaránt megcélozva a szélesebb olvasóközönség és a szorosabban vett szakma érdeklődését. Különös örömmel gondolhatunk a kiadónak azon vállalkozásaira, amikor mintegy hidat próbálnak verni szakma és közönség közt, és a kutatás fontosabb kérdéseinek olyan kiértékeléseit bocsátják közre, amelyben mindkét olvasó-fajta megtalálja számítását. Jelen kötetünk ilyen munkának tartható.

A kötet választott témájának (a formatörténeti kutatás változásai) fontosságát a szerkesztők az előszóban az alábbiak szerint jelzik: „Mintegy száz esztendővel ezelőtti megindulásától kezdve a formatörténet a bibliatudomány legalapvetőbb exegetikai módszerei közé tartozott... ugyanakkor a huszonegyedik század elejére észrevehetően megváltozott." A kötet 19 tanulmánya – mind a szakterület legkiválóbb, nemzetközi kutatóinak tollából – ezt a változást mutatja be, s jelölik ki egyúttal a formatörténeti módszer jövőjét a bibliatudomány következő évtizedeire.

A kötet az alábbi tanulmányokat tartalmazza. Első rész: Teológiai reflexió. A.F. Campbell, „Form Criticism's Future" (15-31). E. Blum, „*Formgeschichte* – A Misleading Category? Some Critical Remarks" (32-45). R.F. Melugin, „Recent Form Criticism Revisited in an Age of Reader Response" (46-64). R.C. Van Leeuwen, „Form Criticism, Wisdom, and Psalms 111-112" (65-84). H.C.P. Kim, „Form Criticism in Dialogue with Other Criticisms: Building the Multidimensional Structures of Texts and Concepts" (85-104). Második rész: A Biblia és az ókori Kelet irodalma. M. Rösel, „Inscriptional Evidence and the Question of Genre" (107-121). M. Nissinen, „Fear Not: A Study on an Ancient Near Eastern Phrase" (122-161). M.S. Odell, „Ezekiel Saw What He Said He Saw: Genres, Forms, and the Vision of Ezekiel 1" (162-176). T. Longman, „Israelite Genres in their Ancient Near Eastern Context" (177-195). Harmadik rész: Elbeszélő irodalom. S. Boorer, „Kaleidoscopic Patterns and the Shaping of Experience" (199-216). W. Lee, „The Exclusion of Moses from the Promised Land: A Conceptual Approach" (217-239). T. Römer, „The Form-Critical Problem of the So-Called Deuteronomic History" (240-252). B. Becking, „Nehemiah 9 and the Problematic Concept of Context (*Sitz im Leben*) (253-265). Negyedik rész: Prófétai irodalom. D.L. Petersen, „The Basic Forms of Prophetic Literature" (269-275). E. Ben Zvi, „The Prophetic Book: A Key Form of Prophetic Literature" (276-297). M.H. Floyd, „Basic Trends in the Form-Critical Study of Prophetic Texts" (298-311). M.J. Buss, „Toward Form Criticism as an Explication of Human Life: Divine Speech as a Form of Self-Transcendence" (312-325). P.K. Tull, „Rhetorical Criticism and Beyond in Second Isaiah" (326-334). M.A. Sweeney, „Zechariah's Debate with Isaiah" (335-350).

A kötet tanulmányai világosan és közérthetően megírt cikkek, s az, hogy az esettanulmányokon túl az elméleti reflexióra is ügyelnek, különösen aláhúzza a könyv értékét. Csak sajnálható, hogy a mutatók teljes hiánya viszont jelentősen levon a használhatóságból. Cseppnyi figyelemmel elkerülhető lett volna az üröm örömbe keverése. (*X.G.*)

GERSTENBERGER, Erhard S., *Psalms, Part 2, and Lamentations* (FOTL 15), Grand Rapids, MI: Eerdmans 2001, xxii + 543 pp., ISBN 0-8028-0488-8. $ 45.
TERRIEN, Samuel, *The Psalms. Strophic Structure and Theological Commentary* (ECC), Grand Rapids, MI: Eerdmans 2003, xix + 971 pp., ISBN 0-8028-2605-9. $ 95.

Az Eerdmans kiadó az elmúlt években három, a Zsoltárok könyvével foglalkozó, értékes művet is piacra dobott. J.L. Crenshaw kötetét folyóiratunkban már

ismertettük (*StBAth* 5 [2002] 114-115), most két kommentárra hívnánk fel a figyelmet.

Kezdjük a – minden hasznossága ellenére talán mondhatjuk – kisebb jelentőségűvel. A kiadó új kommentár-sorozatának első ószövetségi tárgyú kötete a 2002-ben, 91 évesen elhunyt S. Terrien utolsó, igazán nagyméretű műve, a Zsoltárok könyvének magyarázata. A kötet két részre tagolódik, egy 65 oldalas bevezetőre, valamint egy több mint 850 oldalas kommentárra. A bevezetőnek két fejezete érdemel külön említést, „The Music of the Psalms" (26-36), és „Strophic Structure" (36-41), ezekről a szempontokról – különösen az elsőről – a kommentárok gyakran megfelejtkeznek. Jegyezzük meg gyorsan, hogy a következő, „Literary Genres" (41-44) fejezet viszont hihetetlenül uninformatív és összecsapott. A bevezető fejezetekben Terrien hatalmas mennyiségű másodlagos irodalmat dolgoz fel, és ez, szerencsére a kommentárt is jellemzi.

A magyarázatok felépítése hasonló. Egy strófikus fordítás után (mely gyakran jelzi a feltételezett beszélőket is) alapvető irodalomjegyzék következik, ezután megjegyzések a költemény struktúrájáról és műfajáról („Form"), majd a strófikus kommentár, végül pedig „Date and Theology". Ez az áttekintés mindjárt rámutat a kötet – s talán a sorozat – nagy gyengéjére, a teljes szövegkritikai megalapozatlanságra. Tudva a Zsoltárok könyve bonyolult hagyományozástörténetét, küzdve a sokhelyütt rendkívül romlott szövegrészletekkel, a szövegkritika elmaradása bűnös mulasztásnak tűnik.

A kötet használói – kritikai indíttatása ellenére – elsősorban nem a szaktudósok lesznek. Szakmailag Terrien kommentárjánál számos jobbat találhatunk. Igehirdetők, és a Szentírás mélyebb megismerése iránt érdeklődő laikusok azonban keresve sem találhatnak jobb bevezetést az Ószövetség e fontos könyvének világába. Bátran ajánlhatjuk nekik e művet.

A másik könyvre ugorva megérthető, miért lett Terrien műve az imént „kisebb jelentőségűnek" aposztrofálva. Gerstenberger formakritikai művének második kötete ugyanis az utóbbi évek talán legfontosabb zsoltár-magyarázatainak egyike. A *Forms of the Old Testament Literature* sorozat lassan gyarapodó kötetei közül is kiemelkedik e könyv. A sorozat célja az, hogy az Ószövetség minden könyvét szigorúan formakritikai szempontok szerint vizsgálják. Nem a klasszikus értelemben vett kommentárral van tehát dolgunk, hanem inkább egy olyan művel, amelyik a kommentárt mintegy megelőzi és megalapozza. Jelen kötet (melynek anyaga a 61. zsoltárral indul), a Zsoltároskönyv második felét (1-461), és – mintegy függelékképpen – a Siralmakat elemzi (465-505).

Felépítését illetően minden egység magyarázata hasonló sémát követ. Először a szöveget illető megjegyzéseket közöl („Text", jegyezzük itt is meg, ez az alegység a legkevésbé kidolgozott e könyvben is). Ezután a kompozíciók költői felépítését, szerkezetét elemzi („Structure"), majd a műfajra („Genre"), és a *Sitz im Lebenre* kérdez rá („Setting"), végül pedig az adott költemény megkomponálásának szándékát („Intention") keresi. Minden zsoltár tárgyalásának lezárásaként részletes bibliográfiát közöl, ami hihetetlenül jól használhatóvá teszi az amúgy is jól sikerült kötetet.

Végezetül pedig, amiért a recenzens különösen is szereti e sorozatot, két „kislexikont" („Glossary") találunk, az első műfajjal kapcsolatos szakkifejezéseket magyaráz lényegre törően, a másik pedig a zsoltárokban alkalmazott sajátos formulákat értelmezi. E fejezet *raison d'être*-je nyilván az, hogy a formakritika bonyolult német, eredetű terminológiáját az angol nyelvű olvasóközönség számára befogadhatóvá tegye, frappáns a meghatározások viszont a teológiai oktatás során is kiválóan felhasználhatók. (X.G.)

God Who Creates. Essays in Honor of W. Sibley Towner (szerk. W.P. Brown és S.D. McBride), Grand Rapids, MI: Eerdmans

2000, xx + 273 pp., ISBN 0-8028-4626-2. $ 24.

Az Eerdmans kiadó gondozásában megjelent kötet feltehetően nem csak a jubiláns W. Sibley Towner számára okozott kellemes élményt; valószínűleg minden olvasasója megelégedéssel forgatja majd lapjait. E tanulmánygyűjtemény a tematikus *Festschrift*-ek közé tartozik, amely talán a leghasznosabb gyűjteményes kötet-fajta, hiszen nem csak egy-egy kiemelkedő kutatónak állít a kollégák és tanítványok tollából emléket, hanem átfogóan tárgyal egy-egy kérdést.

A teremtés egy olyan témája az Ószövetségnek, amelyik a proto- és deuterokanonikus korpusz egészében mindig újra és újra visszatér. Különböző műfajú, intenciójú és korú szövegek reflektálnak rá, s ez a reflexió számos, Izraelen kívüli gondolatrendszerrel is párhuzamba kerül, a nyugatsémi mitológiák teremtés-képzeteitől kezdve egészen a platonikus gondolkodás horizontjáig. Jelen kötet a Biblia szinte teljes anyagának hátterén dolgozza fel a teremtés témáját, egyetlen sajnálatos hiánya – s ez nyilván konfesszionális hátteréből következik – az, hogy teljességgel ignorálja a deuterokanonikus irodalomnak a vonatkozó, értékes tanúságát.

A kötet anyagát „kanonikus" rendben szerkesztették: Pentateuchus – Zsoltárok és Jób – Próféták – Újszövetség sorrendben, az alábbi cikkekkel. S.D. McBride, „Divine Protocoll: Genesis 1:1-2:3 as Prologue to the Pentateuch" (3-41). M.M. Wilfong, „Human Creation in Canonical Context: Genesis 1:26-31 and Beyond" (42-52). E.C. Brisson, „The Gates of Dawn: Reflections on Genesis 1:1-10; 2:1-4a" (53-58). J. Barr, „Remembrances of 'Historical Criticism': Speiser's Genesis Commentary and Its History of Reception" (59-72). J.L. Mays, „'Maker of Heaven and Earth': Creation in the Psalms" (75-86). P.D. Miller, „The Poetry of Creation: Psalm 104" (87-103). D.K. Fiedler, „'More than an 11:00 a.m. Savior': A Homily on Psalm 8" (104-106). W.P. Brown, „*Creatio Corporis* and the Rhetoric of Defense in Job 10 and Psalm 139" (107-124). K. Pidcock-Lester, „'Earth Has No Sorrow That Earth Cannot Heal': Job 38-41" (125-132). T.W. Mann, „Stars, Sprouts, and Streams: The Creative Redeemer of Second Isaiah" (135-151). W. Brueggemann, „Jeremiah: *Creatio in Extremis*" (152-170). S. Tuell, „The Rivers of Paradise: Ezekiel 47:1-12 and Genesis 2:10-14" (171-189). R.R. Wilson, „Creation and New Creation: The Role of Creation Imagery in the Book of Daniel" (190-203). D.L. Petersen, „The World of Creation in the Book of Twelve" (204-214). G.M. Tucker, „The Peaceable Kingdom and a Covenant with the Wild Animals" (215-225). D.L. Bartlett, „'Creation Waits with Eager Longing'" (229-250). J.T. Carroll, „Creation and Apocalypse" (251-260).

A tanulmányok közül kiemelendők McBride, Barr, Mays, Miller, Tuell és Petersen írásai. A kötet súlyos fogyatékossága, hogy nem tartalmaz szerzők szerinti mutatót. (*X.G.*)

ISBELL, Charles David, *The Function of Exodus Motifs in Biblical Narratives. Theological Didactic Drama* (Studies in the Bible and Early Christianity 52), Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press 2002, xv + 184 pp., ISBN 0-7734-6994-X. $ 109.95.

Charles D. Isbell könyvéről az ember első benyomása az, hogy bár keménykötésű formátumban készült, nem tartozik a túl igényes kivitelű könyvészeti remekek közé. A ronda szó talán csúnya rá, és nem is illik így említeni, de hogy nem szép – még ha ezt a fogalmat nem lehet is objektíven használni –, annyi bizonyos. A furcsa küllem első élménye után ismét meghökken az olvasó, ha kinyitja a könyvet, mivel a szennycímoldal belső felén a kivonulás történet egy részlete olvasható teleoldalnyi héber szövegként – egyszerűen fordítva belekötve vagy nyomtatva. Ez a figyelmetlenség azért is meglepő, mert egy kis betűzött narancssárga cédula arról informál minket, hogy ezt a könyvet egy nyomdai felügyelő „ellenőrizte" (inspected). Még mindig a külcsínynél maradva ez a kötet is az amerikai nyomdaiparnak azt az ágát képviseli, ahol a szöveg szedésében legalább 1,5-es, de

inkább 2-es sortávolságot alkalmaznak, valamint a szövegközi kiemeléseket *fat*tel jelölik. Ezek után már az sem meglepő, hogy a tartalomjegyzékben azonos szinten lévő fejezetek betűtípusai sem mindig egyeznek.

Az első benyomások természetesen mit sem vonnak le a könyv tartalmi értékeiből. Charles David Isbell a zsidó ószövetséges tudomány azon képviselője, aki gyakorló kántorként és rabbiként is funkcionál, miközben a Lousianai Állami Egyetemen tanít. A közösségben való forgolódás párbeszédes gyakorlatát annyiban láthatjuk megjelenni ebben a kötetben, hogy az írás alapfejezetének megírása után véleményt cseréltek róla Walter Bruggemannal, aki kritikai megjegyzésein túl elvállalta egy rövid előszó megírását is ehhez a könyvhöz, amiből mindkettőjüknek a tudománnyal kapcsolatos alázatossága is példaszerűen kitűnik.

Isbell az exodust, vagyis a kivonulástörténetet látszólag a most divatos irodalomelméleti módszer (narratív kritika) segítségével közelíti meg, melynek alapján a könyvnek a „teológiai didaktikus dráma" alcímet is adja. Azért látszólagos ez a módszerhasználat, mivel e mögött esetünkben inkább egy tradicionális, bár nem fundamentalista, illetve azt kiegészítő kánonkritikai hozzáállás húzódik meg. A szöveg végső alakját tekinti a vizsgálódás természetes kereteinek, mellyel a teológiai megközelítés inkább szisztematikus vonalát jeleníti meg.

Az alcím három elemét fejtegető bevezetőjében a *teológiai* meghatározás esszenciáját a xiv. oldalon így adja meg: „Az exodus történet ereje (power) nem annak történetisége (bár ez valóban megtörtént), hanem annak folyamatos és időtlen újratörténése". A *drámán* a bibliai irodalom kontextusában azt érti, amivel „meghatároz egy olyan irodalmi anyagot, amelyik fontos kérdéseket tesz fel az emberivel és az istenivel kapcsolatban, úgy formálva ezeket a kérdéseket, hogy egészen a végkifejletig nyitva hagy minden egyes történetet" (4.o.). Végül a *didaktikus* kifejezést azért használja, mert a kérdéses történeteket a babiloni és azt követő generációnak szánva írták tanítás céljából.

A hat fejezetből az első az exodust, konkrétan is a tíz csapást mint a teológiai didaktikus dráma prototípusát határozza meg, s ennek mintájára, illetve erre utalóként veszi végig a következő témákat: az arany borjú, Bálám és a „második Mózes" koncepciója. Ez utóbbit három fejezeten keresztül Józsué-Gedeon-Sámuel; illetve Dávid, valamint Illés személyével és történetével kapcsolatban feszegeti. Mindegyik tárgyalt történetben ugyanazt a hármas témasorozatot fedezte fel: a) JHWH abszolút kizárólagossága áll minden szöveg középpontjában; b) JHWH által választott emberi képviselő megerősítése, illetve igazolása; c) minden történet élettel és halállal végződik. Ezek az elemek a felidézett történetekben az exodus motívum mentén mutathatók ki, így az elemzés során folyamatosan összeveti azokat. Az exodus az alap teológiai didaktikus dráma, amit Isbell szerint azért fogalmaztak meg így, hogy előrevetítse JHWH-nak Egyiptomban végzett „történelmi" cselekedeteiben az etikai monoteizmust. Ezek a tettek magukba foglalják Mózes és a Fáraó irányítását is olyan cselekedetek felé, melyeket ők maguk nem tettek volna meg isteni beavatkozás nélkül. Hasonlóképpen mutatható ki ez a folyamat a többi elemzett bibliai személy esetében is. A „második Mózes" sorozatból, amely egyébként egy régóta és gyakran tárgyalt témája a bibliatudománynak érdekes módon kilóg Dávid figurája. Őt Isbell inkább a fáraóval tudja azonos nevezőre hozni, mivel az elemzett dávidi történet esetünkben a Betsabé sztori a 2 Sám 11,1-12,25 szakaszból, melyben Dávid ugyan az Isten által kiválasztott király, vezető, de éppen kifordul saját kapott szerepéből, s lesz ennek a szerepnek az ellenpólusa.

A teológiai didaktikus dráma tanítása abban foglalható össze, hogy ha az egyiptomi fogság időleges és JHWH által kontrolált volt, akkor hihető az is, hogy a babiloni fogság is csak időleges, mert az

is JHWH teljes ellenőrzése alatt áll! Az, hogy Izrael történetében egymást követő epizódok irodalmi felvillantása során olyan rutinszerűen fut végig ez az alap exodus motívum Isbell szerint annak szükségességét bizonyítja, hogy JHWH hatalmára nem csak emlékezni kell, nem csak ünnepelni kell azt, de annak folyamatosan újra meg kell jelennie, történnie minden új, aktuális krízishelyzetben. Végkövetkeztetésében pedig általános érvénnyel azt állapítja meg, hogy a (deuteronomista) „szöveg, ahogyan most előttünk van arról a prófétai hitről tanúskodik, hogy JHWH sohasem hagyja Izrael történetének egyetlen korszakát sem annak saját Mózese nélkül".

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a könyv bár ismert témákat jár körül érdekes összefüggést világít meg, és számos inspiráló gondolatot is tartalmaz. (*Zs.J.*)

McCann, Jerry C., Jr., *Judges* (Interpretation), Louisville, KY: Westminster John Knox Press 2003, x + 146 pp., ISBN 0-804-23107-9. $ 24.95.

Az Interpretation sorozat alcíme *A Bible Commentary for Teaching and Preaching*, vagyis az elsődleges kontextus, melyben az értelmezés megszólal, az az Egyház. A mai világban igyekszik segítségül lenni az egyházban tanítók és prédikálók munkájában. Mint a sorozat minden egyes darabja, így McCann kommentárja is egy egész könyv teljes szövegét dolgozza fel, melyben szerzőnk ötvözi az exegetikai tudományosságot és a (gyakorlati) teológiai célokat. A hermeneutikai megoldásokat olyan irányba tereli, hogy a bibliai szöveg értelmezése a ma helyzetében történjen. Ez a tendencia a záró-fejezettel teljesedik ki.

McCann a Bírák könyvének általános üzeneteként azt hangsúlyozza, hogy ha nem imádjuk és szolgáljuk Istent, akkor annak az eredménye ma is pusztító és halálos. Hiszen a Bírák könyve Izrael történelmének azt a fázisát mutatja be, amikor a vezetők és a nép újra meg újra elfordulnak Istentől és idegen isteneket imádtak, aminek eredménye időről időre pusztulás volt.

McCann kiemeli, hogy a Bírák könyve a reménységben gyökerező figyelmeztetést fogalmaz meg. Bár Izrael engedetlensége és hitetlensége miatt a pusztulást éli át, mindezek ellenére Isten hűségét is megtapasztalja. A Bírák könyve az igazságtalanságok és visszaélések elhagyására hív fel, mivel azok önpusztítással, bálványimádással és Isten akaratának és útjának elutasításával járnak.

A kötetben a felvázolt sorozati alapelvek miatt nem találunk szövegkritikai elemzést, az átírt héber szavak is viszonylag ritkán jelennek meg benne. Ezt a hiányosságot némiképp ellensúlyozza az a szakirodalmi jártasság, amivel a meglévő irodalomból akár a lábjegyzetben, akár a fő szövegben rövid idézet formájában szükség szerint citál.

Jellemző megfogalmazást tartalmaz az első fejezet, melyben leszögezi, hogy a Bír 1,1-2,5 és a Józs 1-12 közötti eltérés ugyan érdekes lehet a történészek számára, de még érdekesebb azoknak, akik teológiailag akarják megérteni a Bírák könyvét, mivel ezek a különbségek „arra hívják fel az olvasót, hogy ne szó szerint értelmezze az elbeszélést, hanem ... teológiailag" (28. o.).

A bevezetőben McCann megállapítja, hogy bár a Bírák könyve anyagának jó része eredetileg a Kr. e. 1200-1020 közötti időszakból származik, azt sokszor átdolgozták és tudatosan állították össze, elsődlegesen Dávidnak Saullal szembeni politikai propagandájának szolgálatára. Fenntartja ugyanakkor a Martin Noth által felállított tézist arról, hogy a Józsué-2 Királyok egység részeként a Bírák könyvét is a deuteronomista történeti iskola különböző hullámai dolgozták át. „A Deuteronomista történetírás felelős a 'bírák korának' kialakításáért" (9. o.), amit az egyes alakok (hősök vagy hősnők) történetének sematikus megformálásában lát egyértelműnek a 3-16 fejezetek egységében.: 1) „gonoszt cselekedtek", Baál vagy más istent tiszteltek; 2) Isten megharagszik hűtlen népére és engedi

ellenségeiknek az elnyomást; 3) Isten bírát/szabadítót támaszt népe kérésére. A nép megszabadul és a bíra élete végéig stabil marad a helyzet, 4) A bíra meghal, a nép ismét bálványimádó lesz és engedetlen – a kör kezdődik elölről. A kiegészítő 17-21 fejezetek szakítanak ezzel a formával és a királyság vagyis vezető nélküli káoszként mutatja be ezt az időszakot.

A kép ugyanakkor nem ennyire egyszerű és egyértelmű, mondja McCann, mivel a királyságot támogató deuteronomista történetírás fogság alatti és utáni átdolgozása már antirojalista vagy legalább is kimutatja Dávid királyságának hibáját és bukását. Ezzel teológiai hangsúlya egy olyan egyetemleges üzenet felé hajlik, miszerint a bálványimádás és engedetlenség lerombolja Isten népét, ahogyan bárki mást is.

McCann külön vizsgálja a könyv beágyazottságát, ami szerinte az új Tórát és új szabadítót felmutató Józsué könyve után egy új kezdet lehetőségét villantja fel. Részletezi az ország és a kánaániak szimbolikus jelentését a Bírák könyvében. Külön kitér az erőszak és brutalitás, valamint a humor jelenlétére és jelentőségére. Foglalkozik még a nők szerepének maghatározására, ami érdekes hivatkozási pontként, a feminista exegézis eredményeinek felhasználásával végig kíséri a kommentárt.

Érdekes megállapításként kiemelhetjük a 9. fejezet és a 17-21 egység párhuzamba állítását, mint ami a királysággal kapcsolatos negatívumokat és pozitívumokat állítja szembe, ugyanakkor keretet szolgáltat a köztük található bírák történeteinek. Az utolsó fejezetek McCann szerint megadják a konklúziót is, de nem csak abban, hogy mindez a szörnyűség „azért történt, mert nincsen király Izraelben", hanem az Istentől való elfordulásban is. A helyzet, melybe Izrael került már nem lehet rosszabb. Ezért a könyvet összességében a „sírás könyvének" (book of weeping – 2,1-5; 11,37-38; 20,23.26; 21,2) nevezi.

A bevezetőben megfogalmazott aktualizáció teljessé tételére egy záró fejezetben (Reflections: Chaos and Crisis Then and Now) összehasonlítja az akkori és mai helyzetet, kiemelve 2001 szeptember 11-ét és annak következményeit.

J.C. McCann az egyesült államokbeli Eden Theological Seminary Bibliaértelmezés professzora és az evangelikál kegyességi irányzathoz tartozik. (*Zs.J.*)

MCGLYNN, Moyna, *Divine Judgement and Divine Benevolence in the Book of Wisdom* (WUNT 2.139), Tübingen: Mohr Siebeck 2001, xi + 294 pp., ISBN 3-16-147598-4. € 49.

A kötet egy a glasgow-i egyetemen 1999-ben megvédett doktori disszertáció anyagának átdolgozott változata. A szerző értelmezésének kiindulópontja: „the key to interpreting Wisdom lay in our author's answers to the clusters of aetiological questions posed within the text". Ezeket a kérdéseket az irat szerzője négy csoportba rendezve tárgyalja. Az 5,5 és 5,8 a gonoszok feletti ítélettel kapcsolatos; a 8,5-6 a bölcsesség adományára vonatkozik, mint ami az erényes élet alapja; a 9,13-17 üdvtörténeti irányultságú, és az isteni terv földi körülmények közötti aktualizálódására koncentrál; végül az ún. „Kegyelmi beszéd" egyes részei (11,21.25; 12,12.20) azt kívánják bemutatni, hogy Izrael különleges helyzete miatt részesül Isten kegyelmében, illetve a népek felé pedig a megtérés reményét hordozza. Ebből kifolyóan, az (isteni) ítélet és jóakarat közötti kölcsönösség képe a könyv minden főrészében megjelenik, ami kiemeli jelentőségét.

A kötet végén egy nagyon hasznos függeléket találunk, melyben a szerző áttekinti a Bölcsesség könyve néhány bevezetéstani kérdését („The History and Reception of the Book of Wisdom", 225-245). Ebben egészen a reformáció kora utánig kíséri végig a mű különböző vallási közösségek általi fogadtatását, illetve helyzetét egyes teológiai áramlatokban. Végezetül, a szokásos szerzői és locusmutató mellett a könyv tárgymutatóval is rendelkezik

A szerző alapos elemzései bizonnyal hosszú távon érvényes eredményekkel járulnak hozzá a korai zsidóság görög nyelvű része e kivételesen jelentős filozófiai és teológiai alkotásának megértéséhez. (*X.G.*)

MEIN, Andrew, *Ezekiel and the Ethics of Exile* (OThM), Oxford: University Press 2001, xii + 298 pp., ISBN 0-19-829992-3. £ 45.

Ismert, hogy Ezekiel értelmezésében Jeruzsálem eleste és a babiloni fogság ténye a nép erkölcsi bukásának („moral failure") következménye. Mein tézise szerint – amelyet oxfordi disszertációjában kifejt (aminek jelen kötet átdolgozott változata) – Ezekiel könyvének jellemző etikai alapeszméi a fogság élményére adott válaszokként érthetők meg. Mein felhívja a figyelmet, hogy annak ellenére, hogy Ezekiel morális tanítását illetően a hangsúly általában a 18. fejezetre esik, ezzel egy meglehetősen egyoldalú kép jön létre, hisz a könyv egészében gyakorlatilag rendkívül széles kínálatát leljük etikai kérdések taglalásának.

Könyve első fejezetében a szerző általánosan vizsgálja az ókori Izrael és Júda erkölcsiségének képét („Moral Worlds: Ancient Israelite Ethics in a Social Context"). Mint a fejezet címe is jelzi, Mein vizsgálata történeti és szociológiai fókuszú; célja, amint a bevezetésben is jelzi: „Different groups of people have different economic resources and levels of political influence, different cultures and world-views, and as these vary so do ethical ideas and values, as well as the religious symbols which express those values. If we pay attention to the different moral worlds that are presupposed in biblical texts, we may contribute to a more complete picture of the moral life of ancient Israel" (2-3).

A második fejezet („Ezekiel and the Exiles") problémafelvetése, hogy a fogságba kerültek közösségi identitásának válságát az okozta, hogy két különböző „moral world" világához tartoztak: egyfelől – történetileg – Júda vezető elitjéhez, másfelől viszont, fogságba kerülésükkel egy tekintély és autonómia nélküli, elnyomott kisebbséghez.

A harmadik és negyedik fejezetek („The World of Politics" és „The Politics of Cult") az egyik féle morális világot tárja fel, elsősorban a próféta ítéletes igehirdetése alapján: a júdai elit világát. Itt Ezekiel – anélkül, hogy figyelmen kívül hagyná a szociális igazságosság prófétáknál számára mindig kedves témáját – figyelmét elsősorban a nemzetközi politikára, és a kultusz helyes végzésére irányul, s rámutat, Júda vezetői mindkét téren helytelen morális döntéseket hoztak. A három záró fejezet pedig a másik „moral world", azaz a fogság helyzete felé fordul („Ritual and Ethics", „The 'Domestication' of Ethics" és „From Responsibility to Passivity"). Ezekben a fejezetekben a próféta azon válaszait vizsgálja, amelyben a fogságban levők túlélésének mechanizmusait tárgyalja, s amelyben ismét elsőrendű szerepet biztosít a rituális szempontoknak.

Mein könyve alaposan megírt munka. S jóllehet egyesek talán szkeptikusak bizonyos bevezetéstani alapállásait illetően (Ez 40-48), mégis megkerülhetetlen az óizraeli moralitás megismeréséhez. (*X.G.*)

SMITH, Mark S., *The Early History of God. Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel. Second Edition* (BRS), Grand Rapids, MI: Eerdmans 2002, xlvi + 243 pp., ISBN 0-8028-3972-X. $ 25.

Két amerikai kiadó közös vállalkozásként hozta létre a *The Biblical Resource Series* sorozatot, melynek célja, hogy új kiadásban jelentessen meg olyan műveket, amik ugyan mára nehezen elérhetővé váltak, mégis, befolyásuk, vagy időszerűségük ajánlatossá teszi minél szélesebb körű terjesztésüket. John Collinsnak a sorozatban megjelent két kötetét már méltattuk (vö. *StBAth* 5 [2002] 130-131), de ugyanitt gondozták – többek között R. de Vaux máig páratlan *Les institutions de l'Ancien Testament*-ja angol fordításának reprintjét, vagy J.A. Fitzmyer két gyűjteményes kötetének és A. Saldarini szociológiai

indíttatású remekének (*Pharisees, Scribes, and Sadducees*) új kiadását.

Mark S. Smith könyve az óizraelita vallástörténet egy aspektusának, a monoteizmus történeti fejlődésének mesterien megírt kézikönyve. Ebben azt a folyamatot tekinti át, ahogy JHVH, egy jelentős helyi istenség Izrael egyetlen („monoteisztikus") istenévé vált. A szerző bámulatosan helyezi el az óizraelita kultuszt korának kánaánita miliőjébe, s ezen a hátteren értelmezi a vallás fejlődését. Az epigráfia és a régészet adatainak biztos kezelése a könyv értékét kivételesen emeli.

Smith e könyve nem csupán reprintje, hanem teljesen átdolgozott kiadása az 1990-ben megjelent elsőnek. Nem csupán a több, mint negyedszáz oldalas új bevezetés biztosítja ezt, hanem az eredeti szöveg szakirodalmi hivatkozásainak teljes felújítása, és szinte mindenhol, az 1990-t követő kutatás eredményeinek a műbe való beépítése is. A könyv megjelenése (együtt P.D. Miller vallástörténetével [vö. *StBAth* 4 (2001) 198-200], illetve ennek Sheffieldben 2000-ben megjelent gyűjteményes kötetével [JSOTSup 267]) az amerikai vallástörténészek kiváló munkáját bizonyítja, másfelől pedig egy újabb örvendetes segítséget jelent mindazok számára, akik oktatásban is használható segédkönyvet keresnek e tárgykörben (*X.G.*)

2. KORAI ZSIDÓSÁG

The Bar Kochba War Reconsidered (TSAJ 100, szerk. P. Schäfer), Tübingen: Mohr Siebeck 2003, xx + 313 pp., ISBN 3-16-148076-7. € 99.

E kötet a korai zsidóság korszaka alkonyának egy esemény- és eszmetörténetileg fontos négy évét, a Bar Kokhba felkelést dolgozza fel. Ez a felkelés, ahogy az előszóban a szerkesztő megjegyzi, „figyelemreméltóan változtatta meg a zsidó Palesztina politikai és kulturális képét". Peter Schäfer számára kedves témában szerkesztette meg e szép kötetet, hiszen – emlékezzünk – disszertációját is ebben a témában jelentette meg, majd' negyed századdal ezelőtt (*Der Bar Kokhba-Aufstand* [TSAJ 1], Tübingen: Mohr 1981). E könyv máig az egyik legjobb feldolgozása a témának, de az elmúlt több, mint húsz év számos helyen továbbgondolásra adott lehetőséget. A TSAJ „jubileumi", 100. kötete így megfelelő fórummá vált e munka elvégzésére.

A kötet nagy előnye, hogy nem egy ember munkája, hanem átfogó és felkészült szerzői gárda alkotása, az alábbi tanulmányokkal. P. Schäfer, „Bar Kokhba and the Rabbis" (1-22). M. Goodman, „Trajan and the Origins of the Bar Kokhba War" (23-29). Y. Tsafrir, „Numismatics and the Foundation of Aelia Capitolina – A Critical Review" (31-36). B. Isaac, „Roman Religious Policy and the Bar Kokhba War" (37-54). A. Oppenheimer, „The Ban on Circumcision as a Cause of the Revolt: A Reconsideration" (55-69). R. Abusch, „Negotiating Difference: Genital Mutilation in Roman Slave Law and the History of the Bar Kokhba Revolt" (72-91). H. Eshel, „The dates used During the Bar Kokhba Revolt" (93-105). M. Mor, „The Geographical Scope of the Bar-Kokhba Revolt" (107-131). H.M. Cotton, „The Bar Kokhba Revolt and the Documents from the Judaean Desert: Nabataean Participation in the Revolt (*P.Yadin* 52)" (133-152). W. Eck, „Hadrian, the Bar Kokhba Revolt, and the Epigraphic Transmission" (153-170). G.W. Bowersock, „The Tel Shalem Arch and P. Nahal Hever/Seiyal 8" (171-180). A. Kloner és B. Zissu, „Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt" (181-216). Y. Shahar, „The Underground Hideouts in Galilee and Their Historical Meaning" (217-240). Y.Z. Eliav, „The Urban Layout of Aelia Capitolina: A New View from the Perspective of the Temple Mount" (241-277). Y. Zerubavel, „Bar Kokhba's Image in Modern Israeli Culture" (279-297). (*X.G.*)

BOCCACCINI, Gabriele, *Roots of Rabbinic Judaism. An Intellectual History from Ezekiel to Daniel*, Grand Rapids, MI: Eerdmans 2001, xvii + 230 pp., ISBN 0-8028-4361-1. $ 24.

A jó ideje Amerikában működő, ám a bibliatudományra Torinóban „szocializált" Sacchi-tanítvány régóta ismert azon erőfeszítéseiről, hogy a korai zsidóság eszmetörténeti szempontból rendkívül bonyolult komplexumának megértését előbbre vigye. Ennek jegyében születtek tanulmányai a „middle Judaism" fogalomkörében – sajátos, idioszinkratikus kifejezése, ami ugyan elfogadhatatlan, de mégis elmés felvetés –, valamint legutóbbi könyve, amely az esszénusok gondolkodását kívánta elhelyezni a korai zsidóság szellemi fejlődésében. Jelen művével egy másik csoport, a rabbinikus zsidóság gyökereit kutatja.

Boccaccini tudatában van annak, hogy ez a szellemi áramlat csak jóval később vált „mainstream"-mé a zsidóságon belül, hiszen a korai zsidóságban egyáltalán nem beszélhetünk mainstream-ről, ugyanakkor azzal is tisztában van, milyen gazdag örökséget hordoz magában a rabbinikus zsidóság sajátos eszmerendszere.

Szerzőnk olvasatában a farizeizmus két korábbi, átfogó irányzat, a cádokita és a bölcsességi zsidóság (Zadokite Judaism és Sapiential Judaism) közös nevezőre hozásának eredményeképpen alakult ki. Ebből a szempontból a makkabeusi korra sajátos, konkurrens áramlatává vált annak, amit ő hellenista zsidóságnak és esszénizmusnak nevez (előbbit egyedül a bölcsességi zsidóságból, míg utóbbit a hénoki zsidóságból [Enochic Judaism] eredezteti). Izgalmas, bár a sajátos terminológia miatt feltehetően egészében marginálisan maradó könyvének legeredetibb fejezete az utolsó, amely Dániel könyvét tárgyalja. (Ne feledjük, szerzőnk Dánielt illető komoly tanulmányát 1987-ből [*Henoch* 9: 267-302].) Ennek a rabbinikus rendszerbe való inkorporálását szerzőnk a könyv szövetségre helyezett hangsúlyával indokolja.

Amint a könyv hátulján egyik méltatója megjegyzi: „this book opens new paths in difficult terrain". Ezzel mindenképpen egyetérthetünk. Hogy mennyire sikerült meggyőzően tennie ezt, annak megítélését bízzuk az olvasóra. Magunk – bár nagy élvezettel forgattuk a könyvet – mégis szkeptikusak vagyunk a felmutatott eredményeket illetően. Mindazonáltal, *tolle, lege*... (X.G.)

LEVINE, Lee I., *Judaism and Hellenism in Antiquity. Conflict or Confluence?*, Peabody, Mass.: Hendrickson 1998, xiii + 227 pp., ISBN 1-56563-488-8. $ 19.95.

Lee Levine kis kötete négy előadás szövegének szerkesztett változata. Folyóiratunk olvasóinak érdeklődésére különösen az első két fejezet számíthat, hiszen az utolsó kettő („Rabbinic Judaism in Its Roman-Byzantine Orbit" és „The Ancient Synagogue") már az ókor késői szakasza felé fordul. Az első két fejezet viszont meglepően világos, érthető és üdvözlendő összefoglalása a kötet témája két szegmensének. Először („Hellenism and the Jewish World of Antiquity") olyan általános kérdésköröket tárgyal, mint a hellenizmus fogalma, természete, viszonya lokális kultúrákhoz, illetve ezekkel való sajátos kölcsönhatása. Megfelelő kutatástörténeti összefoglalásai a kötetet azok számára is rendkívül jól használhatóvá teszik, akik a vonatkozó szakirodalomban nem mélyedtek el részletesebben. A második fejezet („Second Temple Jerusalem") régészeti, szociológiai és exegetikai alapon mutatja be a Szent Várost a makkabeusi kortól kezdve egészen a római időszakig. Ennek a fejezetnek a használhatóságát számos, nagyon jó minőségű illusztráció (fénykép, térkép, alaprajz és vázlat) emeli.

Levine nem kíván új elméleteket közölni, megalapozott kiértékelései, világos stílusa és könnyed anyagkezelése azonban bizonnyal közkedvelt olvasmánnyá teszi majd, és nem csupán szakmai körökben. (X.G.)

3. HOLT-TENGERI TEKERCSEK

CHARLESWORTH, James H., *The Pesharim and Qumran History. Chaos or Consensus?*, Grand Rapids, MI: Eerdmans 2002, xiv + 171 pp., ISBN 0-8028-3988-6. $ 20.

A qumráni Közösség irodalmának talán legjobban körülhatárolható korpuszát képezik az ún. *peserek*, azon sajátos exegetikai technikával létrehozott szentírás-értelmezések, mellyel a Közösség az Ószövetség egészét jövendölésként meghatározva annak elemeit saját múltjának, jelenének és jövőjének történéseire vonatkoztatta. Nem véletlen, hogy ez az iratcsoport az, amelyik a qumranológia szakirodalmi szempontból talán legjobban dokumentált részének mondható. A princetoni James Charlesworth kis könyvecskéje ezen kötetek és tanulmányok sorába illeszkedik bele. A kötet alcíme („Chaos or Consensus") találó, hiszen a peserek történeti utalásai, valamint a bennük használt kriptikus nyelvezet sok esetben eléggé tág és üres ahhoz, hogy teljesen eltérő elméletek kiinduló- és kardinális pontjaiul szolgáljanak.

Charlesworth a történeti rekonstrukció szempontjából a még mindig általános kutatói konszenzus terén helyezkedik el, amennyiben a szövegekben utalt eseményeket és személyeket a Kr. e. második század körülményei között kívánja elhelyezni. Ezzel természetszerűleg kizárja a szövegek „kereszténytesítésének" a kutatásban mindig újra előkerülő, fantazmagórikus kísértését. A kötet törzsanyaga kiegyensúlyozott felépítésű – bár az olvasó az exegetikai módszer hermeneutikai hátteréről nyilván többet várna, mint ami a 16 oldalnyi első fejezetben olvasható, a második, történeti orientációjú főfejezet azonban szép, részletes tárgyalását nyújtja az anyagnak (már amit egy bevezetés-jellegű munka keretei megengednek). Örömünk a könyv felett persze nem osztatlan, hiszen Charlesworth nem sokat finomít és tesz hozzá a kötet alapjául szolgáló, a *Revue de Qumrân* hasábjain 1980 májusában közzétett tanulmányához. Még egyszer hangsúlyozzuk azonban, aki megbízható bevezetést keres ebben a könyvben, az nem csalatkozik.

A kötet igazi értékét azonban – jegyezzük meg – a Lidija Novakovic által készített két függelék biztosítja. Az első a korpusz irataiban található ószövetségi idézetek pontos listája (jó szolgálat az exegétának), a másik pedig egy rendkívül hasznos lista, a korpusz irataiban található szövegkritikai változatok gyűjteménye. A kötetet részletes mutatók zárják, kár viszont, hogy „bibliográfia" címen nem kapunk többet két, teljesen semmitmondó oldalnál. (X.G.)

The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations. Volume 6B: Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents (PTSDSSP 6B, szerk. J.H. Charlesworth), Tübingen: Mohr Siebeck – Louisville, KY: Westminster John Knox Press 2002, xxv + 384 pp., ISBN 3-16-147426-0. € 109.

Ugyancsak a peserek iránt érdeklődő kutatóknak jelent örömet a – szintén Charlesworth gondozásában megjelenő – princetoni szövegkiadás-sorozat legújabb kötete. A sorozat általános érdemeiről és hibáiról a *Studia Biblica Athanasiana* megelőző számaiban már többször írtunk, így ezeket ehelyt joggal mellőzhetjük (nem mintha nem szembesülnénk most is velük, különösképpen gondolhatunk itt a hivatalos szövegkiadásokhoz képest zavaróan eltérő címzés-rendszerre).

E peser-kiadás jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, hogy a vonatkozó korpuszt a DJD-sorozatban J.M. Allegro meglehetősen vitatott módon adta közre, s az 1968-ban megjelent DJD 5 máig csak J. Strugnell több mint 100 oldalas mammutrecenziójával együtt használható megnyugtatóan („Notes en marge du volume V des «Discoveries in the Judaean Desert of Jordan»" *RevQ* 26 [1970] 163-276). Nem véletlen, hogy ez a DJD-sorozat egyetlen olyan kötete, amelynek újradolgozott kiadása folyamatban van (5b kötet, szerk. J.M. Bernstein). Amíg ez a kötet megjelenik, bízvást állíthatjuk, a PTSDSSP 6B a legjobb szövegkiadása az anyagnak.

A könyv törzsanyagát – természetszerűen – az első és negyedik barlang folyamatos peserjeinek szövegei alkotják (pp. 1-201). Ezeket Maurya P. Horgan gondozta, akinek 1979-ben a CBQMS sorozatban megjelent disszertációja az anyagot egyszer már mesterien dolgozta fel. Ezután,

„Other Commentaries" címszó alatt a 4Q252-253 következnek, G.J. Brooke, a peserek másik nagy mestere gondozásában. A választás szerencsés, mert a DJD-ben szintén ő adta ki e szövegeket, ugyanakkor talán ésszerűbb lett volna másra bízni ezt az anyagot, hogy esetleg eltérő perspektívákkal gazdagodhasson peser-megértésünk. Ezek után két fontos tematikus peser, a Florilegium (4Q174) és a Melkizedek-peser (11Q13) következnek. Érdekes, hogy a kiadók nem fogadják el A. Steudell általános elismertségnek örvendő tézisét, mely szerint a Florilegium és a Catena A (4Q177) ugyanazon irat két kéziratát őrizték meg, s a Catemát így külön iratként közlik. Végezetül, „Related Documents" cím alatt hét további mű szövege következik. Ezek közül kiemelhetjük a Testimoniát (4Q175), és a Catena B (4Q182) iratot, utóbbit megint váratlan helyen találjuk, hiszen az, hogy miért nem a Catena A-val egy csoportba helyezték el, egyáltalán nem világos.

A könyvet egy hasznos függelék zárja, azoknak a formuláknak az indexét tartalmazva, amellyel ezek a szentírás-magyarázó művek direkt idézeteiket és kommentár-részeiket bevezetik (√אמר, כתוב, személynevet tartalmazó bevezető formulák, פשר, névszói formulák, אחרית הימים-ot tartalmazó formulák).

A kötet héber szövegei megbízhatóak, az angol fordítások pontosak és szépek. Bátran mondhatjuk, hogy a princetoni sorozat eddigi legmegnyugtatóbb darabját tartjuk kezünkben. (*X.G.*)

4. SZAMARITANOLÓGIA

ANDERSON, Robert T. és GILES, Terry, *The Keepers. An Introduction to the History and Culture of the Samaritans*, Peabody, Mass.: Hendrickson 2002, xvi + 165 pp., ISBN 1-56563-519-1. $ 29.95.

A cím némi magyarázatra szorul a magyar olvasók számára. A *samaritánus* (*szamareitész*) elnevezés Samária városának nevéből derivált forma, melyet a Kr.e. 1. század óta (Josephus, Újszövetség) alkalmaznak a keresztények a közösség leírására. A 2 Kir 17,29-ben olvasható *sómrónim* meghatározást a LXX szintén hasonlóan képzi, mégis a zsidóság a 2 Kir 17,24-ben szereplő babilóni település, Kúta alapján *kútím*nak hívja őket. Saját meghatározásukban azonban a *sómrónim* helyett csak *somrím*, azaz „megőrzők" a nevük, s ezt használja itt, a szakirodalomban először címként (*keepers*) az amerikai szerzőpáros.

A Michigani Állami Egyetem Vallási Tudományok tanszékének emeritus professzora, R. T. Anderson, akinek már több samaritánus témájú publikációja jelent meg, és a Gannon Egyetem teológiai professzora, T. Giles bevezetése kettős érzést kelt az olvasóban. Bár a cím alapján általános bevezetést várna, helyette a közösség történetét veszik végig a szerzők. Néhány oldalon keresztül még bemutatják a samaritánus vallás főbb vonalait, de ezen kívül leginkább a Chamberlain-Warren Gyűjtemény anyagát ismerhetjük meg.

A történeti áttekintés és a vallás leírása nagyszerű és nagyon hasznos a szakterületet nem ismerők számára. Nagy érdeme, hogy egységében láttatja a samaritánusok történetét a kezdetektől napjainkig, ami azért is jó, mert a legtöbb történeti munka leginkább csak az ókori, kezdeti időszakkal, esetleg az arám korszakkal foglalkozik (Kivételt képez Nathan Schur: *History of the Samaritans*, BEATAJ 18, New York, 1989, P. Lang). A vallási elemek részletezése rámutat mindazokra a problémákra, amik a zsidó-samaritánus viszony kérdésének évezredes sarokpontjai.

Könnyed stílusa jól olvashatóvá teszi a művet azok számára is, akik nehezen rágják át magukat szakkönyveken. Az illusztrációként beillesztett fotók és az egyes témák magját képező idézetek vagy gondolatok keretbe foglalt megjelenítése sokat segít a könnyű befogadásban.

A szakember számára is tud azért újat mondani a szerzőpáros. A kutatástörténet egy-egy kevéssé publikált szakaszának izgalmas leírásával, illetve a Chamber-

lain-Warren Gyűjtemény részletes bemutatásával olyan információkhoz juthatunk, melyeket másutt nem lehet elérni.

Jó a térképek csatolása, ez segít a történelmi fejezetek eseményeit a térben rögtön elhelyezni. Sajnos a bibliográfia válogatásából néhány fontos mű kimaradt, de a könyvek és cikkek tematikus elrendezése segíti az olvasót a jobb eligazodásban. (*Zs.J.*)

PUMMER, Reinhard, *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism* (TSAJ 92), Tübingen: Mohr Siebeck 2002, xiv + 518 pp., ISBN 3-16-147831-2. € 129.

A samaritánus kutatás régóta várt adósságát törlesztette Reinhard Pummer. Egy olyan kézikönyvet ad az olvasó kezébe, mely a zsidóság elsőként önállósult ágának, a samaritánus közösségnek a környezetére gyakorolt hatását mutatja be a görög, latin, szír és kopt (sőt még egy arab) patrisztikus szövegek révén. Több mint ötszáz évet ölel fel az összegyűjtött anyag Hegeszipposztól (2. sz.) Alexandriai Eutükhioszig (9. sz.) De még két későbbi szerző is szerepel a 11-12, illetve a 13-14. századból. A bevezetésben Pummer világossá teszi a szövegek válogatásának princípiumát: „Az alapelv, melyet jelen kiadás szövegeinek válogatása során alkalmaztam az, hogy a samaritánusokkal foglalkozzanak. Azok a szövegrészletek, melyek Samáriára utalnak, de nem bővítik a samaritánusokkal kapcsolatos tudásunkat és ismereteinket, nem kerültek bele." Ezt követően tisztázza a *samaritánus* és *samáriai* elnevezés közötti különbséget, melyet először csal a 20. század 80-as – 90-es éveiben fogalmaztak meg a samaritánus kutatók, de még a mai napig rosszul használnak az egyéb biblikus – úgy ó-, mint újszövetségi – témákkal foglalkozó szerzők. Erre jó példa a hazai szakirodalom is, bár már vannak kivételek. Egy másik szelekciós szempontot is előre jelez Pummer, ez pedig az egyházatyák szerint (elsőként Jusztinosz és Irenaeus) samaritánusnak titulált Simon mágussal és utódjával Menanderrel, valamint Doszitheosszal foglalkozó szövegek elhagyása. Mivel a két heretikus vonal samaritánusokkal való kapcsolata igen bizonytalan és egyáltalán nem bizonyított szerzőnk nem veszi fel a tárgyalt korpuszba. Ugyanakkor Pummer azt is megjegyzi, hogy az idézett egyházatyák közül nem mindenkinek volt első kézből szerzett információja a samaritánusokról, mivel, bár volt samaritánus diaszpóra, annak elterjedtsége és az egyes helyi közösségek nagysága és jelentősége koronként igen változó volt, vagyis megeshetett, hogy egyes szerzők életükben nem találkoztak samaritánusokkal. Tehát, ahogyan Pummer megállapítja: „A patrisztikus írók samaritánusokról megfogalmazott állításai és kommentárjai különböző zsánerekbe tartoznak. Van olyan, amelyik történelmi információt őrzött meg, mások azonban alig többek bibliai szakaszok exegézisénél vagy felidézései korábbi egyházatyáknál talált utalásoknak. Egy másik csoportnak számítanak azok az írások, melyek a samaritánusoknak a keresztény 'heretikusokkal' való azonosításán alapulnak. Sőt volt olyan időszak, amikor a samaritánus elnevezést egyszerűen a zsidó helyett, annak elkendőzésére használták. Éppen ezért igen körültekintően kell vizsgálódni ahhoz, hogy történeti adatokat találjunk a samaritánusokról a patrisztikus forrásokban. Ugyanakkor ezek az írások a fő és gyakran az egyetlen forrásai az ókori samaritánusokról szerezhető ismereteinknek, és megfelelő óvatossággal kezelve fontos információkat nyújtanak erről az ősi vallási-etnikai csoportról."

A legfontosabb témák, melyeket a szerzők érintenek: a samaritánusok eredete; a samaritánusok azonosítása a bálványimádókkal és heretikusokkal; a samaritánus név jelentésének kérdése; a Pentateuchus; a Garizim-hegy szentsége; a samaritánus írás; a samaritánusok feltámadástagadása; szekták; a Tahéb (samaritánus messiás); samaritánus települések; áttérések; zsinagógák; a samaritánusok kapcsolata nemsamaritánusokkal; a Törvény szigorú megtartása.

Pummer kronologikusan szedi sorba az egyes szerzőket, mindegyikhez rövid

bevezetőt fűzve. A számozás azonban a szövegek esetében folyamatos, így pontosan meg tudjuk állapítani, hogy 198 szöveget vett be a gyűjteménybe. Ez a sorszámozás abban is segít, hogy a további kutatások során a szakirodalmi hivatkozásban ne oldalszámra, hanem szövegre lehessen utalni. Az egyes szövegeket a legújabb kritikai kiadás szerint közli, az apparátussal együtt. Ezt követi az angol fordítás, melyet néhol nem jegyez senki, és ez jelenti Pummer saját fordítását. Azoknál a szövegeknél, ahol a német kiadások jobbak az angolnál vagy egy német fordítás kiadatlan de a kiadottaknál fontosabb és jobb kéziratok alakján készült, szerzőnk meghagyta a német fordítást, de a könnyebbség kedvéért lefordította angolra is.

Pummer az egyes szerzőkhöz írt bevezetőiben nem szorítkozik az adott egyházatya életének és munkásságának rövid bemutatására, hanem az idézett művek, illetve a kiragadott szakaszok kommentálását is elvégzi. Így egyben magyarázza és értékeli is a samaritánusokra vonatkozó utalásokat. Ezeket a kommentárokat gazdag jegyzetanyaggal látta el, mely a teljes 2002-ig megjelent szakirodalmat átfogja. Örvendetes, hogy köztük már megjelenik magyar szerzőre való hivatkozás is.

Az ausztriai születésű Reinhard Pummer, aki 1967 óta az Ottawai Egyetem Vallástudományok tanszékének professzora egy nagyon jól használható kézikönyvet állított össze, mellyel nagyban megkönnyíti a samaritánus kutatók munkáját, mivel nem csak jól ismert szövegeket gyűjtött egybe, de mindazokat, melyek relevánsak a témában, köztük azokat is, melyek igen nehezen hozzáférhetők. Kommentárjaival és fordításaival azok számára is elérhetővé és érthetővé tette ezt a forrásanyagot, akik csak határterületként foglalkoznak a samaritánusokkal. (*Zs.J.*)

A KÖTETBEN ISMERTETETT KÖNYVEK LISTÁJA:

ÓSZÖVETSÉG

1. *The Biblical Canons.* 145
2. *Beyond Babel: A Handbook for Biblical Hebrew and Related Languages.* 137
3. *The Changing Face of Form-Criticism for the Twenty-First Century.* 147
4. Davies, P.R., *Scribes and Schools. The Canonization of the Hebrew Scriptures.* 145
5. Gerstenberger, E.S., *Psalms, Part 2, and Lamentations.* 147
6. *God Who Creates. Essays in Honor of W. Sibley Towner.* 148
7. Isbell, Ch.D., *The Function of Exodus Motifs in Biblical Narratives.* 149
8. McCann, J.C., Jr., *Judges.* 151
9. McGlynn, M., *Divine Judgement and Divine Benevolence in the Book of Wisdom.* 152
10. Mein, A., *Ezekiel and the Ethics of Exile.* 153
11. Smith, M.S., *Untold Stories: The Bible and Ugaritic Studies in the Twentieth Century.* 140
12. Smith, M.S., *The Early History of God. Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel.* 153
13. Terrien, S., *The Psalms. Strophic Structure and Theological Commentary.* 147

KORAI ZSIDÓSÁG

14. *The Bar Kochba War Reconsidered.* 154
15. Boccaccini, G., *Roots of Rabbinic Judaism. An Intellectual History from Ezekiel to Daniel.* 154
16. Levine, L.I., *Judaism and Hellenism in Antiquity. Conflict or Confluence?.* 155

HOLT-TENGERI TEKERCSEK

17. Charlesworth, J.H., *The Pesharim and Qumran History. Chaos or Consensus?.* 155
18. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations. Volume 6B.* 156

SZAMARITANOLÓGIA

19. Pummer, R., *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism.,* 157
20. Anderson, R.T. és Giles, T., *The Keepers. An Introduction to the History and Culture of the Samaritans.* 158

A könyvismertetéseket írták:

E.L.S. *Egeresi László Sándor* (KGRE HTK, Budapest)
X.G. *Xeravits Géza* (PRTA, Pápa)
Zs.J. *Zsengellér József* (PRTA, Pápa)